

1998:7

Utvärdering av forskningsprogrammet Arbete efter 45

Åsa Kilbom

Dan Hultgren

Gunnar Aronsson

Lennart Hallsten

Margareta Torgén

ARBETSLIVSRAPPORT

ISSN 1401-2928

ARBETSHÄLSOENHETEN

ENHETSCHEF: CHRISTER HOGSTEDT

Arbetslivsinstitutet

Förord

Tvärvetenskapliga forskningsprogram är på modet. Inom arbetslivsområdet är sådana samarbeten mer än en fråga om mode; de är nödvändiga för forskningens trovärdighet och för möjligheterna att verkligen påverka.

Men tvärvetenskap innebär också stora problem och utmaningar. De erfarenheter som vunnits genom tvärvetenskapliga forskningsprogram är därför värdefulla för planering och genomförande av fortsatt forskning, inom arbetslivsområdet såväl som inom annan sektorsforskning. Det är min förhoppning att de erfarenheter från forsknings-programmet Arbete efter 45 som här sammanställts ska vara till nytta för alla som engagerar sig i tvärvetenskapliga program.

Åsa Kilbom, programkoordinator

Innehåll

Beskrivning av Arbete efter 45 - Ramprogram för forskning rörande den äldre arbetskraften	1
Inledning	1
Metod	1
Arbete efter 45 - målsättning	2
Arbete efter 45 - genomförande	3
Projekt inom forskningsprogrammet	9
Avslutade projekt	9
Pågående projekt	13
Nordiskt forskningssamarbete	16
Avbrutna projekt	16
Expertutvärderingar	17
Vurdering av forskningsprogrammet "ARBETE EFTER 45" (Peter Hjort)	17
Utvärdering av forskningsprogrammet Arbete efter 45 (Jonas Höög)	23
Utvärdering av projektet "Arbete efter 45" vid Arbetslivsinstitutet (Hans Berglind)	31
Praktiker-utvärderingar	36
Synpunkter på "äldreprogram - Praktikerutvärdering". (Carina Nilsson, Utredare LO)	36
Äldre-programmet - "praktiker-utvärdering" (Kerstin Hildingsson, SACO)	39
Några reflexioner angående forskningsprogrammet Arbete efter 45 (Bo Wernhammar, SAN)	42
Retrospektiva synpunkter på Äldreprogrammet (Kurt Baneryd, Arbetskyddsstyrelsen)	43
Självutvärderingar av samarbetande forskare	45
Arbete efter 45: några kommentarer om inre organisation. (Gunnar Aronsson)	45
Arbete efter 45 : Några personliga erfarenheter och reflektioner (Lennart Hallsten)	46
Arbete efter 45: Några personliga reflektioner (Dan Hultgren)	48
Arbete efter 45 Reflektioner kring "processen" (Margareta Torgén)	49
Självutvärdering Arbete efter 45 (Åsa Kilbom)	50
Sammanfattning och slutsatser	52
Hur ska denna rapport läsas?	52
Synpunkter på genomförande av framtida institutsprogram	53
Epilog	54
Sammanfattning	55
Summary in English	55
Publikationer inom programmet Arbete efter 45:	56

Beskrivning av Arbete efter 45 - Ramprogram för forskning rörande den äldre arbetskraften

Inledning

Under 1989 beslutade Arbetslivsinstitutets (dåvarande Arbetsmiljöinstitutet) styrelse att forskningen i större utsträckning borde koncentreras till några få stora, tvärvetenskapliga forskningsprogram. Beslut fattades om tre forskningsprogram; Sjukvårdens arbetsmiljö, Den goda Arbetsmiljön för Äldre (senare kallat Arbete efter 45), och Den Goda Arbetsmiljön för Yngre. Viss planering ägde rum under 1989, men först 1990 kom programmen egentligen igång.

Arbete efter 45 avslutades hösten 1996 och beslut fattades då om en utvärdering. Eftersom utvärderingen utfördes först sedan programmet avslutats var dess viktigaste uppgift att samla erfarenheterna från programmet, till ledning för kommande tvärvetenskapliga program inom institutet. I denna rapport beskrivs utvärderingens genomförande och resultat mot bakgrund av en redovisning av programmets innehåll, resurser och publikationer.

Metod

Utvärderingens mål var att bedöma både själva programprocessen och FoU-produkterna. Tre grupper genomförde utvärderingen: utomstående forskare, ledamöter av referensgruppen, här kallade 'praktiker', och några av institutets medverkande forskare.

De utomstående forskarna var

- professor Peter Hjort, Folkhälsoinstitutet i Oslo, utvärdering ur hälsosynpunkt.
- docent Jonas Höög, sociologiska institutionen vid Umeå universitet, utvärdering i ett sociologiskt perspektiv.
- professor Hans Berglind, utvärdering i ett psykologiskt perspektiv.

Dessa tre bedömare ombads utvärdera programmets produkter med avseende på kvalitet, omfattning och relevans. Som underlag fick de dels programbeskrivningen, dels projektförteckningen och en uppsättning av publicerade vetenskapliga skrifter och informationsmaterial.

Praktikerna var samtliga ledamöter av referensgruppen som följt programarbetet under hela eller delar av programtiden:

Carina Nilsson, LO

Kerstin Hildingsson, SACO/SR

Bo Wernhammar, SAV

Dessa erhöll som underlag dels programbeskrivningen, dels projekt- och publikationsförteckningen samt boken Arbete efter 45. De ombads utvärdera programmets kvalitet och relevans, men att också göra en bedömning av programmets utveckling i form av en processutvärdering. I denna ingick en bedömning av programmets kommunikation (intern och extern), förutsättningar, effekter och måluppfyllelse.

Förutom dessa utvärderingar uppmanades samtliga ledamöter av referensgruppen att komma med kommentarer till programmet. Kurt Baneryd från Arbetarskyddsstyrelsen har besvarat denna förfrågan.

Programmet har engagerat ett stort antal forskare inom och utom institutet. Av dessa har Gunnar Aronsson, Lennart Hallsten, Dan Hultgren, Margareta Torgén och Åsa Kilbom (programkoordinator) medverkat under så gott som hela tiden. Dessa forskare har bidragit med en självutvärdering, där de kritiskt granskat programgruppens arbete och programmets målsättning och resultat.

Utvärderingen genomfördes till största delen under första halvåret av 1997.

Arbete efter 45 - målsättning

Forskningsprogrammet Arbete efter 45 startade vid Arbetslivsinstitutet (dåvarande Arbetsmiljöinstitutet) 1990 och pågick under sex år. Programmet som var tvärvetenskapligt avslutades i samband med den internationella vetenskapliga konferensen Work after 45? i september 1996.

Forskningsprogrammet Arbete efter 45 innefattade totalt ett tjugotal projekt. Några projekt beräknas löpa under ytterligare ett par år, bland dessa Rebus-undersökningen, Strukturuomvandling inom offentlig sektor, Arbete och subjektiva förändringar under vuxenlivet, och SHEEP. Dessa projekt kommer fortsättningsvis att drivas vidare som separata projekt i och med programformens upplösning.

Den övergripande målsättningen med Arbete efter 45, var att bidra med kunskaper för att förverkliga en arbetsutformning som gagnar hälsa, engagemang, produktivitet och personlighetsutveckling hos 45+ grupperna. Detta skulle uppnås genom tvärvetenskapligt forskning inom områdena arbetsorganisation, ergonomi, fysiologi, medicin och psykologi. Under de första två åren utvecklades inom gruppen några grundläggande tankegångar, som forskningsprogrammet till stor del kom att bygga på:

- Arbetets utformning får långsiktiga effekter på människan, i såväl positiv som negativ riktning. De viktigaste faktorerna i denna utveckling måste identifieras,

- så att de kan påverkas mot en gynnsam utveckling av hälsa, produktivitet och personlighet.
- Förändringsarbete är mödosamt och tidskrävande. Genomförande av förändringar kan kräva andra strategier och ge andra effekter hos 45+ grupperna än hos yngre.
 - Programmets forskningsresultat måste snabbt göras tillgängliga för beslutsfattare på olika nivåer. Genom information påskyndas och stimuleras tillämpning av ny kunskap och genomförande av åtgärder.

Arbete efter 45 - genomförande

Forskningsprogrammet startade mot bakgrund av de snabba förändringar som sker i dagens arbetsliv. I samband med lågkonjunkturen har dessa problem accentuerats. Genomsnittsåldern för befolkningen i Sverige, såväl som i den övriga västvärlden blir gradvis äldre och de äldres kunskaper och förmåga till anpassning ifrågasätts ofta. De medelålders och äldre i arbetslivet har också visat högre sjuklighet och starkt ökad risk för förtidspension jämfört med yngre. Sammantaget innebär detta att den äldre arbetskraften ofta kommit att betraktas som en "problemgrupp".

Problembeskrivning och initiering av projekt

När programmet initierades rådde arbetskraftsbrist på den svenska arbetsmarknaden. Samtidigt hade de äldre inom arbetskraften hög långtidssjukfrånvaro och hög förtidspensionfrekvens, men också svårigheter att få nytt arbete vid friställelser. En viktig fråga bedömdes därför vara vilka faktorer i arbetet som långsiktigt påverkade de äldres förmåga att kvarstå i arbete och bidrog till utslagning. Sådan kunskap ansåg programgruppen vara viktig för förebyggande arbete. Samtidigt identifierades också stora brister vad gäller mer grundläggande kunskaper om hur 20-30 års yrkesarbete påverkar personlighetsutvecklingen, hälsan och arbetsförmågan samt om mekanismerna för interaktioner mellan arbete och åldrande. De först igångsatta projekten kom därför att utgöras av en registerstudie över förtidspensioner, flera studier rörande personlighetsutveckling, och en longitudinell studie över muskuloskeletal sjuklighet och funktion i övre medelåldern. Dessa studier krävde också ett omfattande metodutvecklingsarbete.

De äldre arbetstagarnas tillgångar i form av stor erfarenhet och konfliktlösningsförmåga värdesätts ofta inte, och deras situation kan bli svårbemästrad i yrken som samtidigt ställer höga fysiska krav. Flera projekt startades därför om arbetsvillkor och utslagning bland äldre hemvårdsbiträden, som representanter för en yrkesgrupp med samtidiga krav på erfarenhet, omvårdnadskunskap och god fysik.

Efter något år förändrades situationen på arbetsmarknaden radikalt genom lågkonjunkturen. Även om arbetslöshet i första hand drabbade de yngre så tycktes

de äldre ha mycket stora svårigheter att återkomma i arbete efter friställning. Kompetensutveckling, kontinuerligt lärande och flexibilitet betonades som medel att stanna kvar i en aktiv yrkesroll. Flera undersökningar inleddes nu om de äldres förmåga att omorientera sig vid friställning, acceptera omorganisationer och utveckla sin kompetens. Den tekniska utvecklingen har också ansetts vara ett hinder för den äldre arbetskraften och framförts som en orsak till olycksfall bland äldre. Riskmönster vid olycksfall i olika branscher har därför studerats i några projekt.

Redan vid programmets start stod det klart att det råder många vanföreställningar och myter om den äldre arbetskraften. Parallellt med forskningsprojekten drevs därför en omfattande informationsverksamhet riktad till arbetsmarknadens parter, forskarkollegor och företagshälsovård.

Samtidigt med Arbete efter 45-programmet började en mer systematisk FoU-verksamhet inom området att växa upp i många delar av världen. Programgruppen beslöt därför att avsluta sin verksamhet med en internationell forskarkonferens *Work after 45?* under hösten 1996.

Många av den samlade erfarenhet och kunskap som inhämtats genom programmets projekt och programgruppens arbete sammanfattas och diskuteras i läroboken *Arbete efter 45 - historiska, psykologiska och fysiologiska perspektiv på äldre i arbetslivet* som utgavs av Arbetslivsinstitutet hösten 1996.

Uppläggning och arbetssätt

Programmet *Arbete efter 45* har totalt innefattat ett tjugotal projekt, varav flera fått ekonomiskt stöd av Rådet för Arbetslivsforskning (dåvarande Arbetsmiljöfonden) efter separata ansökningar. De olika forskningsprojekten har belyst många av de problem som den medelålders och äldre arbetskraften möter såsom (inom parentes anges vilka projekt i bilagda projektförteckning som berör olika problemområden);

- muskuloskeletal och kardiovaskulär sjuklighet; förekomst, riskfaktorer och mekanismer (projekt 15, 17)
- förtidspensioner; riskfaktorer (projekt 1)
- personlighetsutveckling i övre medelåldern (projekt 13, 14)
- anpassning vid omställningar på arbetsmarknaden och omorganisation av arbetet (projekt 3, 13, 14)
- äldre hemvårdsbiträden; exempel på en yrkesgrupp med stor fysisk belastning i kombination med höga krav på kvalitet i omvårdnad (projekt 2, 4, 5)
- de äldre i kunskapsorganisationer; kompetensutveckling och psykosociala riskfaktorer (projekt 6, 7)
- olycksfallsrisker (projekt 8, 9)
- lärande och kompetensutveckling (projekt 14)

Programkommitté och resurser

Programmet har koordinerats av professor Åsa Kilbom, vid dåvarande enheten för Ergonomi och psykologi (nu Arbetshälsoenheten). Forskningsprogrammets innehåll, utveckling, forskningsfrågor och samordning diskuterades kontinuerligt i den s k programkommittén. Ledamöterna i kommittén var institutets projektledare och nyckelpersoner i de projekt som omfattades av Arbetet efter 45. Kommittén samlades normalt ca 1 gång i månaden, men vid särskilt intensiva skeden betydligt oftare.

Programkoordinator: Åsa Kilbom, professor, läkare

Kommitté:

Gunnar Aronsson, professor, psykolog	Lucie Laflamme, beteendevetare
Wanja Astvik, beteendevetare	Ewa Menckel, psykolog
Kerstin Fredriksson, sjukgymnast	Christina Reuterwall, biolog,
Lars Grönkvist, journalist	epidemiolog
Lennart Hallsten, forskningspsykolog	Carina Thorbjörnsson, psykolog
Dan Hultgren, programsekreterare	Margareta Torgén, läkare
Kristina Kemmlert, sjukgymnast	Peter Westerholm, professor,
Sandra Mardones-Larsson, beteendevetare	epidemiolog

Av ovanstående har vissa deltagit i programmet under en del av programtiden. Sammantaget bedöms ca fyra-fem årsarbetskrafter /år använts för programmet. Bedömningen är dock osäker eftersom många deltagare i kommittén haft många andra samtidiga arbetsuppgifter.

Referensgrupp

En referensgrupp gemensam för Institutets "Yngre" och "Äldre" program har följt arbetet. Deltagarna externt har bestått av representanter för LO, SAF, TCO, SACO, SAV, Arbetsmarknadsstyrelsen, Arbetsarkyddsstyrelsen, Arbetsmiljöfonden sedermera Rådet för Arbetslivsforskning, Kommun-förbundet, Landstingsförbundet och Riksförsäkringsverket.

Äldreprogrammet representerades internt av programkommittén. Syftet med referensgruppsmötena var från forskarnas sida att få kontinuerlig återkoppling och uppslag från arbetsmarknadens parter avseende inriktning och aktualitet. Referensgruppen kallades till halvdags möte varje termin. Dessa möten inleddes med forskarpresentationer av planerade och pågående projekt. Referensgruppens ledamöter erbjöds ställa frågor och diskussioner följde. Referensgruppens synpunkter var mycket viktiga för programmets fortskridande.

Doktorander, doktorsavhandlingar

Fyra doktorander använder helt eller delvis REBUS-93 materialet i sina doktorandarbeten: Leg läk Margareta Torgén, leg. psykolog Carina Thorbjörnsson, leg. läk Allan Toomingas och leg sjukgymnast Kerstin Fredriksson. Wanja Astvik kommer att använda resultat från hemtjänststudierna i några delarbeten.

Forskningspsykolog Lennart Hallsten söker besvara arbetslöshetens ohäloeffekter i sitt avhandlingsarbete som bygger på material från projekt Strukturuomvandling inom offentlig sektor (Skolöverstyrelsens nedläggning). Avhandlingsplanen designades innan Arbete efter 45-programmet initierades. Åldersperspektivet berörs, men är inte i fokus i avhandlingen.

Forskningsrapporter

Publikationer som presenterats inom ramen för forskningsprogrammet redovisas på sid 56-66.

Nationellt samarbete

Ett flertal externa forskare och samarbetspartners har medverkat i ett eller flera projekt.

Bland dem Joachim Vogel, Statistiska centralbyrån, Finn Diderichsen och Lucie Laflamme, Socialmed. inst, KI, Clas-Håkan Nygård, Tammerfors universitet, Curt Wahlstedt, Rikshälsan Previa, Lars Alfredsson Inst. för miljömedicin, KI, Eva Vingård, Christina Wiktorin och Hans Michélsen, Yrkesmedicinska klin, KS, Lars -Olov Bygren Socialmed. inst. Umeå universitet, Hanne-Lotte Kindlund, Riksförsäkringsverket, Bengt Esping SKF Göteborg.

Internationellt samarbete

Parallellt med programarbetet har den svenska gruppen, med stöd av Nordiska Ministerrådet, initierat ett nordiskt forskarsamarbete om den äldre arbetskraften. Projektgruppen har letts av Åsa Kilbom med deltagande från de finska och danska Arbetsmiljöinstitutet, Norskt Gerontologiskt centrum, och universitetet i Tampere.

Programkoordinatör Å. Kilbom har deltagit som expert i följande internationella sammanhang:

WHO expertutlåtande "Aging and Working Capacity", Report of a WHO Study Group, WHO Technical Rep. Series /835, 1993.

Symposium vid European Foundation for Working and Living Conditions 94 (Dublin) "Ageing of the Population: Implications for the workplace"

Informationsinsatser - Spridning av forskningsresultat

Programmet har haft en viktig informationsskapande och informationsspridande uppgift. Forskningsprogrammets delprojekt och resultat har presenterats i korta sammanfattningar, Kortfattat, som forskarna använt vid temadagar, utbildningar, konferenser och utställningar. I två nummer av Forskning och Praktik har översikter över programmet och de äldres situation givits. En tredje populärvetenskaplig publikation i engelsk version, som ett resultat av konferensen Work after 45? är under utarbetande._

Temadagar, konferenser

Forskare och informatörer har deltagit i ett antal temadagar, konferenser och utställningar för att presentera programmet. Bl a kan nämnas en temadag anordnad tillsammans med Socialvetenskapliga Forskningsrådet under EUs äldreår 1993, seminarier och utställning när Forum 50+ arrangerade en tre dagars konferens på Stockholmsmässan, och deltagande i ELMIAs arbetsmiljömässa 1995.

Konferens - Work after 45?

Äldreprogrammet arrangerade i samarbete med sociologiska institutionen, Göteborgs universitet, en internationell vetenskaplig konferens i Stockholm den 22-25 september 1996, direkt efter ICOH'96. Konferensen samlade 120 deltagare från bl a Norden, Holland, Tyskland, Belgien, Frankrike, USA, Japan och Australien på Norra Latin Conference Centre i Stockholm under fyra dagar. Proceedings av utvalda föredrag publicerades i Arbetslivsinstitutets serie Arbete och Hälsa i december. Konferensen finansierades av separat anslag från Rådet för arbetslivsforskning och Socialvetenskapliga forskningsrådet.

Kurser

Den 9-10 november 1994 anordnades kursen "Den goda arbetsmiljön för äldre". Utbildningen samlade 32 deltagare, representerande företagshälsovård, försäkringskassor, myndigheter och näringsliv.

Nätverket

I det datorbaserade nätverket finns 1 100 kontaktpersoner, t ex forskare, experter, företag och organisationer som är intresserade av aktuell forskning om äldres villkor i arbetslivet. Nätverket används för att informera om forskningsresultat, temadagar och konferenser samt underlätta kontakter och kunskapsutbyte mellan intresserade aktörer.

Fakta-bok och vetenskapliga översikter

Under 1996 sammanfattades forskningsprogrammets första del i en bok “Arbete efter 45 -historiska, psykologiska och fysiologiska perspektiv på äldre i arbetslivet”, som gavs ut i institutets serie Fakta från Arbetslivsinstitutet.

Kostnader för språkgranskning, layout, desk-top, illustrationer och tryckning finansierades med medel från Arbetsmiljöfonden som reserverats från perioden 1993-1995. Vidare har kunskaps- och statistiköversikter publicerats.

Projekt inom forskningsprogrammet

Angivna referenser under publicerat inom respektive projekt hänvisar till publikationsförteckning på sid 56. Följande publikationer i förteckningen har producerats programövergripande : 1, 21, 39, 46, 49, 86, 87.

Avslutade projekt

1. Levnadsförhållanden, sjukfrånvaro och förtidspensionering

Analys av samband mellan arbetsmiljö och nedsatt arbetsförmåga, långtidssjukskrivning samt förtidspensionering i åldrarna 45-65 år. Projektet genomfördes tillsammans med Statistiska Centralbyrån (SCB), Socialmedicinska institutionen vid Karolinska Institutet, Riksförsäkringsverket (RFV) och innefattar samkörningar av material från SCB's Undersökning av Levnadsförhållanden (ULF) med material från RFV.

Projektledare: Joachim Vogel, Statistiska centralbyrån
Finn Diderichsen, Socialmed. inst, KI
Åsa Kilbom, Arbetslivsinstitutet

<u>Projektid:</u>	<u>Publicerat :</u>	<u>Forskningsanslag:</u>	<u>Slutrapporterat:</u>
1991-1994	2, 17, 46	Arbetsmiljöfonden	till anslagsgivaren

2. Fysisk träning av äldre hemvårdare

Interventionsstudie med avsikt att öka arbetsförmågan hos äldre vårdbiträden i hemtjänsten genom fysisk träning på betald arbetstid. I projektet studeras bl a kondition, muskelstyrka, besvär förekomst och sjukfrånvaro före och efter träningsprogrammet.

Projektledare: Margareta Torgén, Arbetslivsinstitutet
Clas-Håkan Nygård, Tammerfors Universitet

<u>Projektid:</u>	<u>Publicerat :</u>	<u>Forskningsanslag:</u>	<u>Slutrapporterat:</u>
1991-1993	25, 37, 40	-	Ja

3. *Organisationsförändringars inverkan på arbete inom posten*

Projektet innehåller en kartläggande del som belyser ffa orsaker till besvär i rörelseorganen och en interventionsdel där omorganisation av arbetet vid postterminalerna i Spånga och Kista utvärderas. Projektet genomfördes i samarbete med Yrkesmedicin och Statshälsan i Uppsala.

Projektledare: Clas-Håkan Nygård, Tammerfors Universitet
Kurt Wahlstedt, Previa Rikshälsan, Uppsala
Margareta Torgén, Arbetslivsinstitutet

<u>Projektid:</u>	<u>Publicerat :</u>	<u>Forskningsanslag:</u>	<u>Slutrapporterat:</u>
1992-1996	11, 20, 38, 42	-	ja

4. *Äldre vårdbiträden i hemtjänsten*

Projektet har tre huvuddelar.

- 1) Fysisk arbetsbelastning och dess relation till arbetskrav, fysisk funktionsförmåga och hälsa.
- 2) Äldre vårdbiträden i hemtjänsten: Hälsomässiga, psykologiska och organisatoriska aspekter på vårdbiträdesarbetet.
- 3) Ergonomiska aspekter på lokaler och utrustning inom hemvårdsarbetet.

Projektledare: Margareta Torgén, Arbetslivsinstitutet
Wanja Astvik, Arbetslivsinstitutet
Åsa Kilbom, Arbetslivsinstitutet
Gunnar Aronsson, Arbetslivsinstitutet
Nils Petersson, Arbetslivsinstitutet

<u>Projektid:</u>	<u>Publicerat :</u>	<u>Forskningsanslag:</u>	<u>Slutrapporterat:</u>
1991-1994	7, 36, 43	Arbetsmiljöfonden	till anslagsgivaren

5. *Äldre vårdbiträden i hemtjänsten vid organisationsförändring*

Handledning för att stödja utveckling av kompetens och organisation.

Konsekvenser av organisationsförändringar, omfattande såväl befattningsutveckling som decentralisering, studerades med utgångspunkt från de kriterier som uppställts som en bra arbetsmiljö för äldre.

Projektledare: Gunnar Aronsson, Arbetslivsinstitutet
Wanja Astvik, Arbetslivsinstitutet

<u>Projektid:</u>	<u>Publicerat :</u>	<u>Forskningsanslag:</u>	<u>Slutrapporterat:</u>
1993-1996	5, 36, 45, 90	Arbetsmiljöfonden Arbetslivsfonden	nej

6. *Arbete efter 45 i kunskapsorganisationer*

En beskrivande studie som skall bidra med kunskap om äldres svårigheter och möjligheter i kunskapsintensiva företag. Ett representativt urval SACO-medlemmar med inriktning på utvecklingsvägar och psykosociala riskfaktorer undersöks.

Projektledare: Gunnar Aronsson, Arbetslivsinstitutet
Wanja Astvik, Arbetslivsinstitutet

<u>Projektid:</u>	<u>Publicerat :</u>	<u>Forskningsanslag:</u>	<u>Slutrapporterat:</u>
1993-1996	13, 80	Arbetsmiljöfonden	nej

7. *Äldre lärare i grund- och gymnasieskolan.*

Ett projekt om äldre lärares arbetsvillkor och förhållanden bakom långtidsfrånvaro och utslagning. Projektet genomfördes i samarbete med Lennart Svensson, Samhällsvetenskapliga institutionen, Högskolan i Örebro och Erna Leander, Centrum för skol- och barnomsorgsutveckling, Högskolan i Örebro.

Projektledare: Gunnar Aronsson, Arbetslivsinstitutet
Wanja Astvik, Arbetslivsinstitutet

<u>Projektid:</u>	<u>Publicerat :</u>	<u>Forskningsanslag:</u>	<u>Slutrapporterat:</u>
1994-1996	13	Arbetsmiljöfonden	till anslagsgivaren

8. *Åldrande och arbetsolycksfall*

Longitudinell analys av åldersrelaterade riskmönster för några yrkesgrupper som bas för åtgärder, samt en generell metod för analys av skador inom samhällspreventivt arbete. Projektet analyserar den åldersrelaterade utslagningsprocessen och risk för arbetsolycksfall för fyra yrkesgrupper för vilka arbetskrav och arbetsförhållanden innebär ökad risk för olycksfallsskada. Dessa analyseras en i taget med individuella compilationer för män respektive kvinnor och över en 15 års-period. Med hjälp av expertpaneler identifieras och föreslås adekvata arbetsmiljö-förbättrande åtgärder.

Projektledare: Ewa Menckel, Arbetslivsinstitutet
Lucie Laflamme, Socialmed. inst, KI

<u>Projektid:</u>	<u>Publicerat :</u>	<u>Forskningsanslag:</u>	<u>Slutrapporterat:</u>
1995-1997	9, 23, 24, 29, 30, 31, 72, 77	Rådet för arbetslivsforskning	nej

9. *Teknologisk utveckling och dess påverkan på risk för arbetsolycksfall med stigande ålder: en undersökning i gruvindustrin*

Projektet behandlar teknologisk utveckling av underjordsproduktion i gruvor i relation till risk för utslagning och skada med stigande ålder. Det fokuserar skillnaden mellan produktions- respektive underhållsarbete under de senaste 15 åren (1980-1994) samt individens risk för att drabbas av många arbetsolycksfall. Tre huvudfrågor ställs:

1. Påverkas gruvarbeters ålderspyramid i samband med teknologisk utveckling?
2. Finns det någon åldersrelaterad risk för arbetsolycksfall i gruvindustrin och hur påverkas denna av teknologisk utveckling?
3. Ökar risken för att drabbas av många arbetsolycksfall under en viss tidsperiod med stigande ålder och hur påverkas den teknologisk utveckling?

Projektet syftar till integrering av åldersrelaterad risk för arbetsolycksfall i ett bredare arbetsmiljöperspektiv.

Praktiskt borde projektet bidra till ökad kunskap om riskmönster för äldre i gruvindustrin.

Projektledare: Ewa Menckel, Arbetslivsinstitutet
Lucie Laflamme, Socialmed. inst, KI

<u>Projekttid:</u>	<u>Publicerat :</u>	<u>Forskningsanslag:</u>	<u>Slutrapporterat:</u>
1995-1995	89	Rådet för arbetslivsforskning	till anslagsgivaren

10. *Work after 45? - Internationell vetenskaplig konferens*

Äldreprogrammet arrangerade i samarbete med sociologiska institutionen, Göteborgs universitet, en internationell vetenskaplig konferens i Stockholm den 22-25 september 1996. Konferensen Work after 45 ? tog upp tre olika teman; Det första var medicinska aspekter på hälsa, särskilt belastningsskador. Det andra temat var psykologiska faktorer, som personlighetsutveckling och pedagogik medan det tredje hade en sociologisk inriktning, bl a förtidspensioneringars och lagstiftningens konsekvenser för de äldre i samhället. Konferensen hölls i Norra Latin och genomfördes dels med mindre seminarier i de tre grupperna, dels med gemensamma plenara key-note föredrag och sessioner samt ämnesspecifika forskarpresentationer. Proceedings med utvalda föredrag publiceras i serien Arbete och Hälsa 1997. Konferensen finansierades av separata anslag från Rådet för arbetslivsforskning och Socialvetenskapliga forskningsrådet.

Projektledare: Åsa Kilbom, Peter Westerholm, Arbetslivsinstitutet
Bengt Furåker, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet

<u>Projekttid:</u>	<u>Publicerat :</u>	<u>Anslagsgivare:</u>	<u>Slutrapporterat:</u>
1995-1996	14, 32	Rådet för arbetslivsforskning Socialvetenskapliga forskningsrådet	till anslagsgivaren

11. Lärobok - Arbete efter 45 - Historiska, psykologiska och fysiologiska perspektiv på äldre i arbetslivet

Läroboken är utgiven i serien 'Fakta från Arbetslivsinstitutet' och vänder sig till praktiker som arbetar med arbetsorganisering, rekrytering och personalplanering. Den ger en kunskapsöversikt baserad på aktuell forskning och är även lämplig som kurslitteratur vid utbildningar med arbetslivsinriktning.

Projektledare: Gunnar Aronsson, Arbetslivsinstitutet
Åsa Kilbom, Arbetslivsinstitutet

<u>Projektid:</u>	<u>Publicerat :</u>	<u>Anslagsgivare:</u>	<u>Slutrapporterat:</u>
1994-1996	86	Rådet för Arbetslivsforskning	till anslagsgivaren

12. Spridning av forskningsresultat, modeller och förebilder

Uppbyggnad av nätverk. Temadagar , kurser och informationsmaterial.

Projektledare: Lars Grönkvist, Arbetslivsinstitutet
Dan Hultgren, Arbetslivsinstitutet

<u>Projektid:</u>	<u>Publicerat :</u>	<u>Forskningsanslag:</u>	<u>Slutrapporterat:</u>
1991-1996	83-85	Rådet för Arbetslivsforskning	till anslagsgivaren

Pågående projekt

13. Strukturuomvandling inom offentlig sektor -exemplet Skolöverstyrelsen/

Länsskolnämnderna och arbetsmarknadsverket

-Organisationsförändringar, avveckling och vuxenlivsförändringar

Projektet har haft ett dubbelt syfte, dels att studera vissa generella frågor om arbetslöshetens effekter på hälsan, dels att undersöka hur yngre och äldre offentliganställdas hälsa och lärande påverkas av den pågående strukturuomvandlingen. Det förra syftet har hittills främst stått i fokus.

Projektledare: Lennart Hallsten, Arbetslivsinstitutet

<u>Projektid:</u>	<u>Publicerat :</u>	<u>Forskningsanslag:</u>	<u>Slutrapporterat:</u>
1991-1995*	4, 8, 18, 19, 26, 71, 74-76	Rådet för Arbetslivsforskning	till anslagsgivaren

* projektet fortlöper utan anslagsgivare till 1998.

14. Arbete och subjektiva förändringar under vuxenlivet

Enkät och intervjuundersökning av olika personalkategorier inom Stockholms kommun. Projektet belyser hur medelålders och äldre personer uppfattar att de förändrats sedan 20-års åldern och hur arbetet bidragit till detta.

Projektledare: Lennart Hallsten, Arbetslivsinstitutet

<u>Projektid:</u>	<u>Publicerat :</u>	<u>Forskningsanslag:</u>	<u>Slutrapporterat:</u>
1991-1995*	3, 6, 15, 16, 21, 26, 48, 51	-	-

* projektavsnitt omfattande kompetensutveckling och lärande har bedrivits med medel från projekt "Strukturomvandling inom offentlig sektor". Projektet fortlöper utan anslagsgivare till 1999.

15. REBUS-93

Studien är en uppföljning av rehabiliteringsbehovsundersökningen från 1969-70. En omfattande undersökning av ungefär 2 500 storstockholmares hälsa, arbetsliv och privatliv genomfördes för drygt 20 år sedan. Ca 500 personer i åldern 40-59 år kallades under 1993 och våren 1994 till en ny uppföljande undersökning med syfte att:

- identifiera fysiska och psykosociala faktorer i arbete och på fritid som longitudinellt påverkar fysisk funktionsförmåga, muskuloskeletal sjuklighet och mental hälsa i positiv och negativ riktning
- utifrån framkomna resultat bättre kunna förebygga ohälsosamma effekter på rörelseorganen

Projektet genomförs i samarbete mellan Arbetslivsinstitutet, Yrkesmedicinska kliniken KS och Institutet för miljömedicin KI och Socialmedicinska institutionen vid Umeå universitet.

Projektledare: Åsa Kilbom, Arbetslivsinstitutet

<u>Projektid:</u>	<u>Publicerat :</u>	<u>Forskningsanslag:</u>	<u>Slutrapporterat:</u>
1992-1998	27, 33-35, 50, 52-61, 65-68, 73	Rådet för Arbetslivsforskning	till anslagsgivaren

16. Kurs - 'Den goda arbetsmiljön för äldre'

Kursen (2 dagar) anordnas vid två tillfällen under våren 1997. Kursen speglar aktuell forskning kring äldre i arbetslivet, åldersförändringar av betydelse för arbetet samt hur arbetsplatser kan anpassas till äldre. Kursen har tidigare genomförts i november 1994 med 32 deltagare.

Projektledare: Gunnar Aronsson, Arbetslivsinstitutet
Dan Hultgren, Arbetslivsinstitutet

<u>Projekttid:</u>	<u>Publicerat :</u>	<u>Anslagsgivare:</u>	<u>Slutrapporterat:</u>
1994-1997	-	Självfinansieras	-

17. SHEEP-En undersökning av orsaker till hjärtinfarkt

StockholmsHjärtEpidemiologiska Program är en fall-referentstudie i Stockholms län omfattande alla som insjuknat i hjärtinfarkt under 1992-93. Studien omfattar sammanlagt ca 1800 fall och ca 2300 referenter i åldrarna 45-70 år. Ett omfattande fråge-formulär med samma frågor om exponering för olika orsaker till hjärtinfarkt har ställts till både hjärtinfarktpatienter och referentpersoner som inte haft hjärtinfarkt. Studiepersonerna har också genomgått i en uppföljande hälsoundersökning.

I det närmaste 1/3 del av studiepersonerna är kvinnor. Exponeringsdata inkluderar information om riskfaktorer i arbetsförhållanden, sociala och individuella riskfaktorer. Studiedesignen tillåter analyser av interaktion mellan olika riskfaktorer och genererar ny betydelsefull kunskap vid bestämning av preventiva åtgärder. Skäl till SHEEP:

- hjärtinfarkt är den vanligaste dödsorsaken hos män över 45 år och kvinnor över 55 år
- välkända riskfaktorer förklarar bara en del av sjukdomsfallen
- det är stora skillnader i risk att insjukna i hjärtinfarkt i olika yrkesgrupper
- vi har för liten kunskap om riskfaktorer för hjärtinfarkt hos kvinnor
- man vet mycket lite om samverkan mellan olika riskfaktorer.

Datainsamlingsfasen avslutades 1995. Projektet fortlöper med databearbetning, analys och rapportering och beräknas avslutas till tidigast 1999. Projektet genomförs i samarbete mellan Arbetslivsinstitutet, Karolinska Institutet och sjukhuset, Statens Institut för Psykosocial Miljömedicin, Uppsala akademiska sjukhus och medicinklinikerna vid samtliga Stockholms läns akutsjukhus.

Projektledare: Christina Reuterwall, Stockholms Läns landsting, tidigare Arbetslivsinstitutet

<u>Projekttid:</u>	<u>Publicerat :</u>	<u>Forskningsanslag:</u>	<u>Slutrapporterat:</u>
1992-1999	28, 41, 62-64, 78, 79	Arbetsmiljöfonden Socialvetenskapliga forskningsrådet Stockholms Läns Landsting Medicinska forskningsrådet	1996 nej nej nej

Nordiskt forskningssamarbete

18. Work environment for elderly workers

Nordic Reserch Cooperation on Elderly Workers är ett Nordiskt forskningssamarbete med syfte att:

- stimulera till forskning om den äldre arbetskraften i de nordiska länderna
- inventera nuvarande kunskap om den äldre arbetskraftens funktionsförmåga och hälsa
- utbyta information om pågående nationella projekt
- identifiera gemensamma forskningsfrågor rörande den äldre arbetskraften
- gemensamma uttalanden om åtgärder för att förhindra utslagning av äldre arbetskraft

Projektledare: Åsa Kilbom, Arbetslivsinstitutet
Peter Westerholm, Arbetslivsinstitutet

<u>Projekttid:</u>	<u>Publicerat :</u>	<u>Forskningsanslag:</u>	<u>Slutrapporterat:</u>
1990-1996	12, 39, 87, 88	Nordiska Ministerrådet	nej

Avbrutna projekt

Utvärdering av personalronder och sjukfrånvaro

SKF i Göteborg tog 1989 initiativ till personalvårdsronder för att minska sjukfrånvaron. Dessa ronder genomförs sedan 1991 allmänt och regelbundet vid företaget. Effekter av tidig rehabilitering på sjukfrånvaro och personalomsättning skulle utvärderas. Närmare hälften av LO-medlemmarna vid SKF är över 40 år, vilket är särskilt intressant för Arbete efter 45.

Projektet avbröts efter ca 1 år vid svårigheter att hitta lämpliga kontrollgrupper och samtida stora förändringar i projektorganisationen.

Teoretisk kompetensutveckling - en studie av anställda vid Telia AB

Telia AB genomför en omfattande utbildningssatsning, samtliga anställda skall bestå lägst gymnasiekompetens 1997. Studien syftade till att genom en longitudinell uppföljning av utbildningsprogrammet öka kunskaperna om de faktorer som gynnar respektive hindrar inläring av yrkesanknuten teoretisk kunskap hos äldre.

Projektet planerades men genomfördes ej pga stora svårigheter att identifiera och följa studiegrupperna.

Expertutvärderingar

Vurdering av forskningsprogrammet “ARBETE EFTER 45” (Peter Hjort)

Mitt oppdrag

I brev av 20.3.97 fikk jeg i oppdrag av Arbeidslivsinstituttet å vurdere den medisinske delen av forskningsprogrammet “Arbete efter 45” (“Work after 45”). Jeg skulle spesielt vurdere: “... det vitenskaplige verdiet av programmet med avseende på kvalitet og relevans for den eldre arbeidskraften og forebyggende arbeid”. Programmet og de ca. 20 prosjektene er beskrevet i det tilsendte materialet, og jeg finner det derfor ikke nødvendig å gi noen slik beskrivelse her.

Ifølge publikasjonslisten har programmet hittil resultert i 88 publikasjoner. Flere av dem er rapporter eller bøker med flere uavhengige delrapporter eller kapitler. Det er opplyst at fem doktoravhandlingar helt eller delvis bygger på materialet fra forskningsprogrammet. Av dette materialet har jeg fått tilsendt 55 arbeider på til sammen ca. 1400 sider. Min vurdering bygger på dette tilsendte materialet.

Jag har gått igjennom hver enkelt publikasjon og gjort personlige notater om problemstilling, metode, kvalitet og relevans. Disse notater er grunnlaget for min samlede vurdering, men jeg har ikke renskrevet dem og oversender dem ikke. Jeg har ikke forsøkt å sette karakter (“betyg”) for de enkelte publikasjoner, fordi oppdraget er å gi en samlet vurdering av hele programmet og ikke en detaljert vurdering av de enkelte publikasjoner.

Det er ikke opplyst noe om kostnadene for programmet, og jeg uttaler meg derfor ikke om kostnad-nytte for programmet.

Programidéen

Programidéen - “forretningsidéen”, ville det hett i næringslivet - var å utforske betingelsene for det gode og konsekvensene av det dårlige arbeidslivet for eldre arbeidstakere. Forskningen skulle være tverrfaglig, og den skulle følges opp med et praktisk opplysningsarbeid rettet mot arbeidslivet.

Tre sterke grunner talte for å starte dette programmet i slutten av 1980-årene:

- En rask og betydelig økning av gjennomsnittsalderen i den nasjonale arbeidsstyrken
- En utbredt og feilaktig forestilling om at eldre arbeidstakere er en mindre tilfredstillende og mindre produktiv arbeidskraft
- En omfattende førtidspensjonering.

Det er samme utvikling i alle europeiske land. Likevel er det riktig å si at dette programmet var en original, nyskapende og modig satsing i 1990. Norge har f.eks. ingen tilsvarende satsing.

Det var også riktig å lage et bredt tverrfaglig program med mange prosjekter som samlet fanget inn hele bredden i problemstillingen. Endelig var det også riktig å kombinere forskning og opplysningsarbeid.

Programmet har hatt seks år (1990-96). Det skapte stor aktivitet og har foreløpig ført til 88 publikasjoner. Likevel er seks år en alt for kort tid til å endre grunnleggende holdninger til og en innarbeidet praksis overfor eldre arbeidstakere. Programmet burde derfor hatt en meget lengre tidsramme, minst 20 år. Heldigvis fortsetter en del av programmet, men det må være viktig å bevare og videreføre den grunnleggende filosofien bak programmet.

Vitenskapelig kvalitet

Programmet har ca. 20 prosjekter. Noen prosjekter er spesielt gode, f.eks. 1 og 8 og prosjektene om “vårdbitråden”. Jevnt over mener jeg imidlertid at kvaliteten er god, og jeg har ikke funnet noen prosjekter som er dårlige. Dette er imponerende når en tenker på at ca. 20 prosjekter skulle organiseres i løpet av kort tid. Jeg synes det vitner om betydelig kreativitet. Bare to prosjekter måtte oppgis.

Problemstillingene er både interessante og viktige. Instituttet har forstått å utnytte muligheter som bød seg, f.eks. i eksisterende statistikk, i tidligere materiale (REBUS), i omorganiseringer og nedleggelser og i utsatte grupper i arbeidslivet.

Metodikken er velprøvet og ofte spesielt gjennomarbeidet. Det gjelder særlig de ergonomiske arbeidene, men også enketene i de samfunnsvitenskapelige arbeidene. Analysarbeidet er grundig og holder høy faglig standard, f.eks. i prosjekt 8. Jeg har ikke funnet eksempler på svak eller feilaktig metodikk, men jeg nevner at bortfallet i enkelte undersøkelser er i største laget.

Materialene er ofte relativt små, som de nødvendigvis må bli i metodisk grundige arbeider. Dette reiser to spesielle problemer.

Det er store individuelle forskjeller mellom eldre, og disse individuelle forskjellene er ofte større enn de generelle aldersforskjellene. Kjønn, alder, utdanning, personlighet, livsstil og yrke er viktige individuelle faktorer. Det er også store forskjeller mellom arbeidsplassene, ikke bare i den fysiske belastningen, men også i det psykososiale klima. Alt dette gjør at det er vanskelig å generalisere om eldre, og en ønsker seg derfor materialer som er store nok til at flest mulig av disse faktorene kunne analyseres. Prosjekt 1 er et eksempel, og en burde muligens utviklet flere prosjekter av denne typen.

En sammenligner ofte “yngre” og “eldre” arbeidstakere, og de eldre er ofte gjennomsnittlig 50 år eller vel det. Her ligger et viktig problem som jeg synes er for lite drøftet. På den ene side ligger grunnen til utslagning i arbeidslivet ofte i et hardt arbeidsmiljø som rammer både yngre og eldre (jfr. f.eks. “vårdbitråden”), men på den andre siden får de biologiske aldersforandringene stadig større betydning etter 50 år. Jeg skulle derfor ønsket meg en oppdeling av materialet i

fem-års grupper fra 45 år og oppover. Dette hadde krevd større materiale og enklere metodikk. I noen prosjekter (f.eks. de ergonomiske prosjekten eller treningsprosjektet) var ikke det mulig, men i andre prosjekter (f.eks. enqueteundersøkelser) hadde det vært mulig og etter mitt skjønn viktig.

Publikasjonene er jevnt over velskrevne og gode. Spesielt vil jeg fremheve språket i de mer populære publikasjonene. Den avsluttende boken “Arbete efter 45” er både pedagogisk og språklig fremragende.

Det er en del gjentakelser og duplisering i publikasjonsserien. Det gjelder kanskje særlig i prosjekt 13 og i midre grad prosjekt 8. Dette er et vanlig trekk i all forskning, fordi forskerne stadig må dokumentere sitt arbeid, f.eks. ved kongresser. Derfor regner jeg ikke dette for et stort problem, men det fortjener å nevnes.

Det er forholdsvis få artikler i internasjonale tidsskrift med “referee”-ordninger. Dette er et vanlig trekk i mer anvendt forskning (og det fantes også i den norske helsetjenesteforskningen som jeg ledet). Jeg tror at det for en stor del skyldes at målgruppene her først og fremst har vært svensk arbeidsliv. Da må en skrive forståelig svensk og ikke i internasjonale tidsskrifter som bare har en liten svensk leserkrets. Antakelig bør en i fremtiden satse bevisst på to parallelle linjer:

- Vitenskapelige artikler i internasjonale tidsskrift (fortrinnsvis planlagt slik at artiklene kan slås sammen til doktoravhandlinger)
- Populære kortfattede og målrettede rapporter eller artikler som henvender seg direkte til de svenske målgruppene.

Dette vil innebære en viss duplisering, men de to linjene sikter mot to helt forskjellige målgrupper, nemlig “the international scientific community” og svensk arbeidsliv og politikk. Dette synet innebærer en radikal (og ofter smertefull) omlegging av publikasjonspraksis, bort fra de svenske rapportene i den vitenskapelige skriftserien “Arbete och Hälsa”. Det er spesielt tungt for meg å si dette, fordi den norske helsetjenesteforskningsgruppen, som jaeg ledet i mange år, hadde samme publiseringspraksis som den Arbetslivsinstitutet har fulgt i dette programmet.

Relevans

Det generelle målet for forskning er å finne ny kunnskap. Dette programmet definerer seg selv som målrettet og anvendt forskning, og målet er: “... at identifera arbetsförhållanden som gynnar de äldres produktivitet, hälsa och välbefinnande” (publikasjon nr. 50). I oppdragsbrevet er jeg bedt om å vurdere: “... relevans för den äldre arbetskraften och förebyggande arbete”. I publikasjonene får jeg inntrykk av at det implisite målet for programmet har vært enda bredere, nemlig å påvirke det svenske samfunnets syn på og holdning til de eldres plass i arbeidslivet. Definisjonen av “eldre” er uklar: nedre grense er 45 år, men øvre grense er antakelig 65 år eller kanskje så høy som 70 år. Med “det svenske samfunnet” mener jeg befolkningen generelt, svensk arbeidsliv og svensk

politikk. Men kanskje er den aller viktigste målgruppen de eldre arbeidstakerne selv, dvs aldersgruppen 45-65 (70) år, og denne gruppens syn på seg selv, sine muligheter og sine mål i livet.

Det fremgår av publikasjonene, spesielt av de mer populære, at målet er en reform, for ikke å si en reformasjon:

- Det er ikke riktig at de eldre arbeidstakere er mindre verdifull arbeidskraft, tvertimot
- Det er ikke alltid riktig at tidlig pensjon er den beste løsningen for arbeidstakerne.

Tvertimot er “arbeidslinja” (som det nå heter i Norge) bedre, både for arbeidstakerne, for bedriften og for samfunnet. Kanskje kan jeg sette dette på spissen og si at reformasjonen bør gå i retning av “den protestantiske arbeidsetikk”.

Min vurdering er at forskningen i programmet er klart relevant for disse problemstillingene. Den har dokumentert at:

- tidlig utslagning fra arbeidslivet som regel skyldes et dårlig arbeidsmiljø -både tungt, monotomt og stressende arbeid og et lite støttende psykososialt klima på arbeidsplassen
- eldre arbeidstakere reduseres relativt lite, både fysisk og mentalt, iallfall opp til slutten av 50-årene. Arbeidsulykker øker ikke med alderen, heller tvertimot
- tilrettelagt arbeid for eldre arbeidstakere er antakelig til fordel for både bedriftene og arbeidstakerne. (På dette site punktet er dokumentasjonen svakere).

Min konklusjon er derfor at programmet er klart relevant for de oppsatte målene. Jeg savner imidlertid en del problemstillinger som kanskje kunne vært tatt opp innenfor programmet:

1. Et bredere syn på forebyggende arbeid. I de senere år har synet på forebyggende arbeid blitt bredere, og de fleste bruker nå betegnelsen “forebyggende og helsefremmende arbeid” (“disease prevention and health promotion”). Det betyr at det ikke er nok å bekjempe skadelige forhold og risikofaktorer, for en må også fremme positive og styrkende faktorer (“coping factors and salutary factors” på engelsk “mestringsfaktorer” på norsk). Forskningen må ta hensyn til dette og interessere seg for de positive faktorene i arbeidsmiljøet. Ofte er de av psykososial karakter. Slike faktorer nevnes i enkelte av publikasjonene, men jeg tror de fortjener en større plass i forskningen i fremtiden.

Arbeidet utgjør en viktig, men begrenset del av menneskelivet, og helsen påvirkes av mange forhold utenfor arbeidet, f.eks. alle de kjente risikofaktorene i livsstilen, jfr. prosjekt 17. Det er holdepunkt for at noen av disse faktorene er forverret i de senere år, spesielt overvekt og fysisk inaktivitet. Jeg tror at forskningen i sterkere grad må vurdere den totale risikoen og at det forebyggende og helsefremmende arbeid må omfatte både arbeid og fritid.

2. Holdninger til og blant de eldre. Beslutningen om pensjon bygger på mange faktorer, og holdninger og forventninger er viktige. Jeg tror at det er skjedd betydelige endringer i folks holdninger til arbeid og pensjon i de siste 20 år. Vi trenger løpende kunnskap om dette, og den kan antakelig skaffes ved relativt enkle opinionsmålinger. Etter mitt skjønn er denne kunnskapen viktig for det påvirkningsarbeid som evt. skal drives.
3. Erfaringer med pensjon. Ett problem med “arbeidslinja” er at pensjonister flest antakelig er fornøyd med pensjonslivet. Det er behov for mer detaljerte kunnskaper her, f.eks. intervjuer ett år før pensjon og ett, tre og fem år etter pensjon. Slike undersøkelser er vanskelige, fordi folk antakelig vil ha en tendens til å farge og rasjonalisere sine erfaringer. Likevel er dette viktig kunnskap, og den kunne skaffes ved enkle spørreundersøkelser som omfatter mange nok til at en kunne studere faktorer som påvirker holdninger og erfaringer.
4. Aldersforskjeller innen aldersgruppen 45-65 (70) år. Ovenfor har jeg pekt på at det skjer en betydelig aldersutvikling mellom 45 og 65 (70) år, og det er derfor behov for aldersdifferensierte undersøkelser i arbeidslivet.
5. Intervensjonsundersøkelser er selvfølgelig viktige, men både vanskelige, tidkrevende og kostbare. Mange av publikasjonene drøfter viktige variable i slike undersøkelser, og det er et mål å få flere og varierte slike prosjekter.

Jeg understreker til slutt i dette avsnittet at disse tankene ikke rommer kritikk av det som er gjort. Jeg mener ikke at slike prosjektidéer skulle fortrenge dem som er valgt, men jeg finner det likevel naturlig å nevne dem.

Den praktiske oppfølging

Helt fra starten har programmet satset målbevisst på opplysningsarbeid, dels gjennom spesielle publikasjoner (nr. 83-88), dels gjennom temadager og konferanser - både nordiske og internasjonale, dels gjennom kurs, dels gjennom samarbeid med andre forskningsinstitutt og dels gjennom et databasert nettverk med ca. 1100 kontaktpersoner. De spesielle publikasjonene (nr. 83-98) er velskrevne og profesjonelt utformet. Alt dette betyr at instituttet har gjort langt mer for å spre kunnskap og forskningsresultater enn det som er vanlig i forskningsmiljøene.

Min vurdering er at dette arbeidet har høy kvalitet, er viktig og meget fortjenstfullt. I en samlet vurdering legger jeg stor vekt på dette.

Diskusjon

Hittil har jeg holdt meg strengt til oppdraget. I dette avsnittet drøfter jeg noen mer generelle synspunkter.

Generelt om evaluering

Jeg, som andre akademikere, har brukt mye tid på evaluering - dels større evalueringsoppgaver (som denne), dels vurdering av søkere til stillinger og dels referee-arbeid for tidsskrifter. Jeg har derfor tenkt over noen allmenne trekk i evalueringsarbeidet:

- Evaluering foregår alltid i etterhånd og bygger derfor på etterpåklokskap (“belated wisdom”)
- Evaluering er nesten alltid subjektiv og skjønnsmessig, men gis ofte et preg av (falsk) objektivitet
- Evaluering gjelder alltid andres arbeid og frister derfor til selvforherligelse: jeg kunne selvfølgelig gjort dette bedre.

Disse forhold bør gjøre en skeptisk til evaluering, spesielt til akademisk evaluering.

De enkelte delene av evalueringen

De enkelte delene av en evaluering har forskjellig grad av pålitelighet:

- Vitenskapelig kvalitet. Her fins det allmenne kriterier som gjør evalueringen forholdsvis sikker.
- Relevans er mer subjektiv, fordi det er ulike syn på hva somer viktig.
- Oppfølging og implementering. Vurderingen av det som er gjort er utnyttet. Etter en begrenset tid (som for dette programmet) er det umulig å vurdere det faktiske resultat av oppfølgingen. har f.eks. holdninger endret seg? I slike vurderinger bør en også ta hensyn til alle andre faktorer som påvirker “end points”, f.eks. økonomi.

Dette betyr at det er kvaliteten i arbeidet som utgjør den forholdsvis harde kjernen i en evaluering.

Pionerprogram

Pionerprogram og -prosjekter må vurderes etter andre kriterier enn program som er trygt forankret i en forskningsmessig tradisjon. Pionerprogram er mer kreative og nyskapende, men også mer risikable enn tradisjonelle program. Samtidig er de på mange måter viktigere enn tradisjonelle prosjekter, nettopp fordi de tar opp nye tanker, idéer og muligheter. De bør derfor vurderes med større romslighet enn tradisjonelle programmer.

Jeg mener at programmet “Arbete etter 45” er et pionerprosjekt og det bør tillegges betydelig vekt i evalueringen.

Konklusjoner

1. Programmet “Arbete etter 45” er et pionerprogram fordi det bygger på delvis nye tanker om de eldres plass i arbeidslivet. Den demografiske utviklingen (se kap. 2 ovenfor) gjør disse tankene spesielt viktige. Programmet har dermed stor betydning både for Sverige, for de andre nordiske land og internasjonalt.

2. Programmet har vært meget produktivt. Det er satt i gang ca. 20 prosjekter, hvorav 12 er avsluttet. Det er foreløpig publisert 88 større og mindre arbeid. Jeg er imponert over en slik arbeidsinnsats på seks år (1990-96).
3. Den vitenskapelige kvaliteten i forskningen er god, til dels meget god. Jeg kunne ønsket at de eldre arbeidstakerne hadde vært delt opp i 5-årsgrupper, men materialet har i de fleste prosjekter ikke vært stort nok til å tillate de.
4. Relevansen av programmet og prosjektene er god i forhold til de oppsatte mål. Seks år er imidlertid for kort tid til å nå programmets mål om å påvirke de eldre arbeidstakernes situasjon i arbeidslivet, og jeg anbefaler derfor at programmet forlenges. I kap. 4 ovenfor drøfter jeg følgende tanker:
 - Et bredere syn på forebygging, dels fordi forebygging bør inkludere helsefremmende arbeid ("health promotion") og dels fordi den bør inkludere arbeidstakernes forhold og livsstil utenfor arbeidet.
 - Holdningen til de eldre i befolkningen og blant de eldre selv er viktig og er under stadig forandring. Det er viktig å vite mer om dette.
 - Erfaringer med pensjonen er meget forskjellige, og det er ønskelig å vite mer om dette.
 - Aldersforandringene øker år for år etter 45 år. Det er derfor ønskelig å gjøre undersøkelser som er store nok til å tillate en oppdeling i 5-års aldersgrupper.
 - Intervensjonsundersøkelser er viktige. De har fått plass i programmet, men det er et stort behov for flere og større prosjekter.
5. Den praktiske oppfølging av programmet har vært både stor, fantasifull og av god kvalitet. Det er for tidlig å si noe om effekten.
6. Min samlede vurdering er meget positiv, og mine bemerkninger er faktisk mer rettet mot det videre arbeid i dette feltet enn mot de arbeidet som er gjort.

Till slutt vil jeg takke for den tillit Instituttet har vist meg ved å gi meg dette oppdraget. Arbeidet har vært til stor personlig nytte og glede for meg.

Utvärdering av forskningsprogrammet Arbete efter 45 (Jonas Höög)

År 1989 initierades ett tvärvetenskapligt forskningsprogram vid dåvarande Arbetsmiljöinstitutet, "Den goda arbetsmiljön för äldre", (Arbete och hälsa 1991:13). Programmet vidgades sedermera och gavs rubriken "Arbete efter 45". Det baserades på följande tre förhållanden:

1. Den svenska arbetskraftens kontinuerligt ökade genomsnittsålder.
2. Kunskapen om samband mellan ålder, arbetsförmåga och hälsa är begränsad.
3. Den ökade utslagningen av äldre ur arbetskraften via förtidspensioneringar och sjukskrivningar.

De flesta problemområdena från det tidigare programmet har vidareutvecklats inom ramen för "Arbete efter 45" (förkortas ibland AE45 i texten nedan) och kan sammanfattas i följande rubriker.

Förtidspensionering och långtidssjukskrivning

Fysisk arbetsförmåga och hälsa

Arbetsolycksfall bland äldre

Anpassnings- och förändringsförmåga bland äldre

Utveckling och lärande bland äldre

Nedan kommenteras projekten under dessa rubriker. Därefter sammanfattar jag allmänt min uppfattning om programmets resultat samt diskuterar några generella problemställningar.

Förtidspensionering och långtidssjukskrivning: (Projekt 1, 11, 18)

Delprojekten ger en bakgrund till den minskade sysselsättningsgraden bland de äldre i arbetskraften. I Arbete och Hälsa 1992:29 ges en bred exposé över de äldres situation och socialförsäkringssystemen i Norden. Beskrivningen bygger i stort på regelsystem och offentlig statistik och ger en kortfattad bra bild av läget i slutet av 1980- och början av 1990-talet. Presentationen av situationen i Norden återkommer i konferensen "Aging and Work".

I ett samarbete mellan SCB, RFV m fl skapas ett datamaterial som ger en god möjlighet att studera sambanden mellan olika bakgrundsfaktorer, arbetsmiljö samt sjukskrivning och förtidspensionering. Resultat från denna studie redovisas i första hand i "Arbete efter 45", kapitel 5 samt i Proceedings IEA'94.

Delprojekten ger en bra ram för hela programmet och utgör en nödvändig grund för de övriga mer specialinriktade projekten. De resultat man kommer fram till tillför dock inte så mycket nytt i förhållande till andra studier som redan bedrivits inom området. Således stämmer de multivariata analyserna (speciellt artikeln till IEA 1994) i stort med tidigare resultat. Vad som tillförs som ny information är specifika arbetsvillkors betydelse, särskilt indikationer på att arbetet är jäktigt, enformigt och repetitivt. Att arbetslöshet har en inverkan på förtidspensionsrisken bland yngre men inte bland äldre är lite förvånande med tanke på att arbetsmarknadsregeln fanns kvar under studieperioden.

En studie som avviker något i publikationen från "Aging and Work" är Huuhtanen & Piispa (kap 6 ref 2) som kartlägger en grupp äldre finska arbetares syn på förtidspensionering. De visar att ganska många bär på funderingar att söka förtidspension och att huvudskälet är att man vill bevara hälsan så att man kan få en god livskvalité även efter pension. Denna typ av studier är viktiga för att förstå

mekanismer i exitprocessen där den blivande förtidspensionären ses som aktör med egna behov relaterade till arbetsmarknad och socialförsäkringssystem. Som påpekas i flera av uppsatserna i delprojekten under denna rubrik är studierna utformade för att analysera utslagningsmodellens hypoteser. Studier som Huuhtanens & Piispas kan ge underlag för test av attraktionsmodellens dito. För att skapa en mer allsidig bild av orsaker till "sjunkande" sysselsättningsgrad kunde flera sådana initieras.

När det gäller yrkesgrupper utsatta för särskilda risker finns i Arbetsmiljökommissionens volymer och inom ramen för Förtidspensionsprojektet i Umeå en noggrann kartläggning av förtidspensionsrisker i olika yrkesfamiljer. En mer detaljerad diskussion av likheter och skillnader mellan de olika studier som bedrivits skulle bidra till att utkristallisera yrkesgrupper för vilka särskilda insatser måste göras. Umeå- och AI-materialen (s 98-99 i "Arbete efter 45") stämmer bara delvis överens men man kan ändå konstatera att tillverkningsyrken är totalt dominerande som högriskyrken bland kvinnor. Detta borde kanske ha återspeglats i AE45-programmets val av riktade studier. De yrkesgrupper som finns representerade kommer ofta från offentlig sektor. I 1988 års förtidspensionsmaterial har kvinnliga sjukvårdsbiträden en överrisk på 1.1 i förhållande till medelrisken medan tillverkningsindustrin ofta uppvisar överrisker mellan två och fyra. För kvinnliga maskinmontörer är t ex SIR 2.7. Eftersom sjukvårdsbiträden är nästan tio gånger så många fler än maskinmontörerna är det inte fel att specialstudera denna grupp men ett bredare urval av studiepopulationer skulle ha ökat möjligheterna att generalisera resultaten till hela arbetsmarknaden.

Ett problem med ULF/RFV-materialet är att det trots att studiebasen är 14.000 individer, dessa ändå inte räcker till för en mer finfördelad analys, särskilt när det gäller yrkesfamiljer och yngre förtidspensionärer. Fördelen med materialet är att det i förhållande till Folk- och Bostadsräkningen innehåller subjektiva skattningar av arbetsmiljön och en mer detaljerad individkaraktäristik.

Det nordiska välfärdsstaterna och socialförsäkringssystemet har diskuterats av bla Kolberg, Esping-Andersen, Kohli, Rein, Guillermand, Wadensjö m fl i olika volymer. I dessa analyser av exit på arbetsmarknaden har flera centrala teman utvecklats. Begreppet välfärds-regimer har formulerats för att beskriva olika uppsättningar av institutioner och system som bidrar till att forma samhället, särskilt med avseende på förhållandet arbete/icke arbete. Livsfaser (studier, arbete, pension) har diskuterats som en standardisering av livshändelser kronologiskt kopplade till ålder samt hur dessa delvis konstruerats av välfärdssystemen. Vidare har begreppet krympyrken myntats för att beskriva hur strukturomvandlingen minskar utbudet av arbetstillfällen i vissa branscher. Denna diskussion har vidgats till att röra övergången från traditionellt industriellt samhälle till tjänstesamhälle i en post-modern ekonomisk struktur och vilka konsekvenser denna förändring får för förutsättningarna att ha ett fast heltidsarbete från avslutad skolgång till ålderspension. Oavsett individens faktiska arbetsförmåga har dessa förändringar på makronivå en avgörande betydelse för individens möjlighet att arbeta till ålderspensionen. En del av dessa diskussioner

förs i avslutningskapitlet i volymen " Arbete efter 45" men borde kanske också legat till grund för utformningen av forskningsprogrammet.

Fysisk arbetsförmåga och hälsa: (Projekt 2, 11, 15, 17 samt 4, 5)

I ett flertal delstudier har samband mellan ålder, arbetsförmåga och hälsa studerats. Dels diskuteras de "naturliga" biologiskt betingade åldersförändringarna och dels analyseras förändringar i hälsa och arbetsförmåga orsakade av exponering i och utanför arbetet. Fokus ligger på studier av muskuloskeletala och kardiovaskulära besvär och två stora projekt har initierats inom ramen för AE45-programmet. REBUS och SHEEP. Projekten har ännu inte färdigrapporterats (Abstracts till PREMUS 95 utgör här redovisade studier) men bör ge ny intressant kunskap om fysiska och psykosociala exponeringars betydelse för muskuloskeletala och kardiovaskulära besvärs uppkomst.

Inom ramen för projektet SHEEP har en diskussion om utvärdering av interaktionseffekter i kardiovaskulär epidemiologi redovisats (ref 27). Rothmans modell för additiv interaktion tycks vara ett klargörande bidrag i den ganska svårbemästrade och svårtolkade multiplikativa interaktionsanalys som vanlig logistisk regression erbjuder. Tidskriftens relativa tyngd (Impact Factor i SCI är 1,4) och författarnas kritiska analys av ett flertal tidigare studier ger förutsättningar för en vidare diskussion i epidemiologi- och andra kretsar. Metoden borde också provas i större utsträckning än vad som varit vanligt med tanke på att interaktiva effekter mellan olika exponeringar ofta antas. Här finns möjligheter för AE45-programmet att bryta en del ny mark.

Konklusionen från dessa projekt hittills (framgår med tydlighet i "Arbete efter 45" kap 6) blir att äldres arbetsförmåga inte avtar i den utsträckning man skulle förvänta sig. Detta hänger delvis samman med de kompensatoriska åtgärder som kan vidtas eller den anpassning av arbetssätt eller utveckling av alternativförmågor som sker. Variationen i arbetsförmåga ökar också i de äldre kohorterna varför generalisering från grupp till individ blir osäkrare.

Två projekt har fokuserat hälsa och arbetsvillkor i hemtjänsten (ref 5, 7, 36, 42, 45). Här ges en allsidig beskrivning av denna yrkesgrupps arbetsvillkor. Rekommendationer gällande psykosociala, ergonomiska och kompetens-utvecklande åtgärder ges. Dessa relaterar inte specifikt till äldre vårdbiträden vilket motsvaras av att resultaten inte ger vid handen några tydliga skillnader mellan äldre och yngre vårdbiträden. Selektionsmekanismer som begränsar antalet heltidsarbetande vårdbiträden i hemtjänst till ett urval "healty workers" antyds som förklaring.

I en delstudie med intressant uppläggning (ref 5) analyseras skillnader mellan vårdbiträden i hemtjänsten som ålders- respektive förtidspensionerats. Den tydligaste avvikelserna mellan grupperna tycks vara att de som förtidspensionerats har haft svårare att sätta gränser mellan sig själv, sina egna behov och arbetets krav. En form av självförbränning, fysiskt och psykiskt kan tänkas bli följden av ett sådant idealistiskt förhållningssätt till arbetet. I dagens vanliga strävan att öka medarbetarnas engagemang, att få dem att se förbi sina egna behov för att nå

organisationens mål att tillfredsställa *kunden*, ligger naturligtvis en fara för utslitning och utslagning. Studien lyckas väl i att identifiera tänkbara konsekvenser av en sådan process även om det här begränsas till omsorgsarbetets speciella dynamik och även om materialet är begränsat.

Arbetsolycksfall bland äldre (Projekt 8, 9)

Olycksfall i olika yrkesgrupper och skillnader mellan olika åldersgrupper i riskavseende analyseras i en rad artiklar. Det finns visserligen en påtaglig överlappning mellan flera av dessa men det är ju ofta oundvikligt när man vill publicera sig i olika sammanhang. I en artikel (ref 23) görs en välutvecklad litteraturgenomgång. En av artiklarna är publicerad i en SSCI-rankad tidskrift (IF 0,665). Styrkan i projekten består bland annat av att en undersökningsdesign utvecklas som provas på olika yrkesgrupper. Studierna ger ett solitt intryck och ett utrymme för robusta slutsatser rörande äldres olycksfallsbenägenhet. Denna tycks inte vara större än de yngres, vilket skulle implicera att de äldres eventuellt minskade arbetsförmåga inte menligt inverkar på benägenhet att råka ut för olycksfall i arbetet.

Ett problem som denna typ av studier måste hantera är "The Healthy Worker Effect". Om de mest olycksbenägna individerna lämnat arbetskraften är de äldre som finns kvar inte representativa för en analys av sambandet ålder-olycksbenägenhet. Jag saknar referens till Östlins avhandling (se ref lista i ref 48) och en diskussion av denna problematik i projekten.

Anpassnings- och förändringsförmåga bland äldre (Projekt 11, 14)

Med data från personal vid Skolöverstyrelsen och inom Stockholms kommun analyseras individ och organisation ur ett förändringsperspektiv i en rad arbeten (ca 20 varav många är abstracts som täcker tidigare eller senare rapporter). Forskningsområdet är naturligtvis av största vikt för ett forskningsprogram som inriktas mot de äldres arbetsvillkor och arbetsförmåga. Texterna cirkulerar kring tre huvudfrågor: a) försämras individens mentala arbetsförmåga och prestationsförmåga med åldern? b) klarar äldre organisationsförändringar sämre? c) hur ser den äldre arbetstagarens självbild ut och hur uppfattar andra henne?

Forskningsläget rörande de äldres prestations- och mentala arbetsförmåga sammanfattas på ett föredömligt sätt i kapitel 7 och 8 i "Arbete efter 45". Här hänvisas i huvudsak till andra författare och en hel del grundläggande psykologisk forskning utnyttjas. I de egna studierna rörande förändringsbenägenhet fastslås att äldre inte tycks ha en sämre förmåga att anpassa sig till nya situationer, snarare ser man positivt på förändring och möjligheter till utveckling som då ges (ref 17, 18, 25). Även synen på sig själv som åldrande arbetskraft tycks positiv (ref 3, 4). Man ser snarare en progression än en nedgång i sin kapacitet. Den fysiska kapaciteten som man ser avta ersätts med en mental som man betraktar som mer värdefull ur arbetsförmågasympunkt.

Inom ramen för denna rubrik kan också studierna som rör avveckling, arbetslöshet och ohälsa placeras. Detta är ju ett relativt välbeforskat område men en del av de resultat som kommer fram är av stort intresse. Jag tänker speciellt på de Lisrel-analyser (ref 8) som visar att tidigare psykisk ohälsa predicerar både arbetslöshet och senare psykisk ohälsa. Denna selektionshypotes är påtaglig även i studier av förtidspensioneringar där det kan visas att psykosocial ohälsa hänger samman med skilsmässa som sedan bidrar till att fördjupa ohälsan vilket med hög sannolikhet leder fram till förtidspension med psykiatrisk diagnos.

Arbeten som rör organisationsförändringar bland postpersonal redovisas i ref 11, 19, 37, 41. Omorganisationer i syfte att minska belastningsbesvär och sjukfrånvaro vidtog vid postterminaler i norra Stockholm. 80 anställda berördes och studierna har utförts som före/eftermätningar med enkäter och objektiva skattningar av belastning. Som så många andra förändringsstudier drabbas projektet av att externa faktorer - som ekonomisk nedgång, samt interna - som förändring av målen med omorganisationen. Därför är det svårt att dra slutsatser om samband mellan åtgärd och effekt. Man kan dock sluta sig till att arbets- organisationsförändringarna minskar förekomsten av besvär, främst i axlarna. Denna effekt kan möjligen ha uppnåtts via bättre kontakter med arbetsledningen, en naturlig effekt av ett förändringsarbete.

Projektets bäring på AE45-programmet är begränsad med tanke på att äldregruppen inte är så stor och man därför drar gränsen vid 35 år i studien. Två resultat är dock av intresse. 1. De äldre valde att stanna vid den terminal (A) som inte skulle förändras i någon avsevärd omfattning medan de yngre som redan hade bättre förutsättningar valde att delta i förändringsprojektet (terminal B). Förändringsarbetet visar sig således vara svårare bland personer som har en stark identifikation med nuvarande arbetsuppgifter och arbetsvillkor, vilket implicerar att utvecklings- och förändringsarbete bland äldre står inför speciella motivationsproblem. 2. De insatser som ändå gjordes gav ingen effekt när det gällde att minska besvärerna bland de äldre. Det kan tolkas som att besvärnivåer hos vissa äldre har kommit till "a point of no return". Åtgärder på för verksamheten rimlig ekonomisk nivå ger därför inte förväntad effekt.

Studierna under denna huvudrubrik är spännande på många sätt. De reser viktiga frågor och arbetar med olika detaljfrågeställningar via avancerade metoder. Ibland upplever man dock att resonemangen blir något för specifika (se t ex diskussionen i ref 25) och liggande för nära de empiriska materialen. Det uppstår en viss obalans mellan de generella huvudfrågorna (se a) b) c) ovan), specificiteten i analyserna och datas ganska låga generaliserbarhet. Publiceringsprofilen för projekten är också förhållandevis låg i förhållande till mängden publikationer (inge accepterad artikel i internationell tidskrift, dock ett flertal "proceedingsartiklar" och abstracts).

Ett annat problem som jag upplever med förändringsstudier av detta slag är att de är så individspecifika. I stort sett ingen analys på organisationsnivå förekommer. Om man vill sträva efter ett förebyggande arbetsmiljöarbete är det förvisso viktigt att följa effekter på individnivå men det måste vara lika viktigt att

granska vilka förutsättningar vad gäller ledarskap, personal- och arbetsmiljöarbete som är nödvändiga för att det goda arbetet skall kunna utvecklas. De psykosociala faktorer som ofta studeras i projekten (vilket är bra) är direkt kopplade till ledningsstruktur, ledarskap och organisationsutformning. Om vi egentligen har tillräcklig kunskap för att skissa ergonomiskt och psykosocialt goda arbeten och dessa ändå inte förekommer i tillräcklig utsträckning, var är det då som skon klämmer?

Utveckling och lärande bland äldre (Projekt 11, 13, 18)

Resultatet av ett Nordiskt seminarium om ålder och lärande manifesteras i "Arbete och Hälsa 1996:16". Mycket av innehållet summeras i kapitel 9 i "Arbete efter 45". Inga egentliga begränsningar av inlärningsförmågan bland äldre tycks föreligga. Möjligen kan de äldres erfarenheter låsa fast dem vid vissa föreställningar om hur ett arbete bör utföras och vad som är möjligt att förändra. En studie som visar en väg ur detta dilemma, där de äldre lär genom att konstruera sin verklighet, utgörs av Luopajarvis fallstudie i ref 12. Här har en participativ design använts som utbildningsverktyg i ett förändringsprojekt. Resultatet visar att delaktigheten skapar förutsättningar för att lära om sambandet mellan arbete och hälsa och att tillämpa kunskapen i utformningen av den egna arbetsplatsen. Följden blev också att sjukfrånvaron minskade avsevärt i arbetsgruppen.

En fråga som dock kvarstår obesvarad för mig är hur äldre som uppenbarligen har försämrad flytande intelligens och svårare att memorera nya fakta- och detaljkunskaper klarar inläring av nya språk eller användning av datorer. Båda dessa kompetenser kräver lärande av nya uppsättningar symboler, som så vitt jag förstår måste kunna memoreras mekaniskt (glosor, kommandon). Vid språkbehandling kan man göra sig hyggligt förstådd med andra hjälpmedel, men när man hanterar datorer finns bara en kombination symboler som är rätt. Vilken kombination som är rätt ändras också kontinuerligt genom datorprogrammets snabba utveckling. Jag ser här en begränsning i äldres lärförmåga - att snabbt införliva nya symbolstrukturer i erfarenhetsmassan - som kan antas utgöra ett allt större problem på framtidens arbetsmarknad. Detta diskuteras inte särskilt utförligt i programmet (ett undantag utgör Höghielms artikel i "Arbete och Hälsa 1996:16, ref 12).

Sammanfattning

I sammanfattningsvolymens - "Arbete efter 45 - historiska, psykologiska och fysiologiska perspektiv på äldre i arbetslivet", 12 olika kapitel ges en mycket informativ överblick över området och en bra bild av programmets resultat i dess helhet. Man kan väl säga att boken utgör något av en "state of the art" -text som blir nödvändig för alla som intresserar sig för området arbete, arbetsförmåga, hälsa, lärande i olika åldersgrupper.

Problematiken programmet behandlar är tvärvetenskaplig och man har lyckats integrera en mängd projekt och aktörer från olika institutioner och länder i många

gemensamma aktiviteter. Flera rapporter från sådana visar också att programmet haft öppna gränser och förmåga att knyta till sig relevant kompetens.

Det internationella engagemanget har varit tydligt och manifesteras framförallt i avslutningskonferensen "Work after 45". Proceedings från konferensen är fortfarande under tryckning men av Abstract Book framgår att programmets kontaktyta vidgas mot ett mer makroorienterat håll via deltagande av ekonomer och sociologer. En sådan expansion är nödvändig för att ge frågor om äldre på arbetsmarknaden en fullständig belysning och det kan väl ses som en brist att denna analysnivå i för liten utsträckning varit representerad på ett tidigare stadium (se kommentarer under 1 ovan).

När det gäller internationaliseringen är det också brukligt att räkna accepterade artiklar i SCI- eller SSCI-klassade tidskrifter. Jag finner 4 sådana medan två artiklar har insänts för bedömning (av totalt 88 redovisade publikationer). Det kanske får ses som en något låg internationell publiceringsprofil. Om man tar hänsyn till konferensdeltagande, proceedingsartiklar och abstracts är bilden mer positiv. Många av abstracts kan också ses som ett första steg till internationell publicering och potentialen är ur det perspektivet god.

De många delstudierna inom programmet erbjuder flera goda läsfrukter (se detaljerade kommentarer ovan). Alltid metodologiskt avancerade, i vältäckande mätningar med validerade instrument och ofta utförda vid olika tidpunkter för att ge möjlighet till studier av förändringar över tid.

På minuskontot kan anföras att studierna ej alltid är så teoretiskt reflekterade som man kunde önska. Till exempel tas krav/kontroll/stöd-modellen ofta för given på ett ganska okomplicerat sätt, något som allt fler tycks vilja ifrågasätta. Man kunde kanske också ha utvecklat en mer generell programövergripande analysmodell för de faktorer och processer som påverkar arbetsmöjligheterna för den äldre arbetskraften.

Generaliserbarheten i delstudierna störs ofta av de specifika och begränsade urvalen. Generellt för hela programmet tycker jag att man borde fört en strategisk diskussion av vilka yrkesgrupper som bör studeras och varför och hur man skall åstadkomma generaliserbara data om dessa.

Ett generellt problem vid studier av äldre arbetskraft är de selektions- och generationseffekter som gör att jämförelser mellan äldre och yngre alltid riskerar att bli missvisande. Det berörs kortfattat i olika delprojekt medan man i vissa (t ex projekt 8, 9) knappt nämner frågan. Den bästa diskussionen i detta avseende förekommer i kapitel 7 i "Arbete efter 45", men frågan borde hanterats som en programövergripande metodproblematik.

Ett studieområde som i stor utsträckning saknas inom programmet är frågan om företagens och förvaltningarnas beteende (visst sekundärmaterial redovisas i kap 4 i "Arbete efter 45"). Dessas lednings-, organisations- och personalpolicies har avgörande betydelse för möjligheten att få och/eller behålla en anställning. Arbetsgivares, fackliga organisationers, arbetslags/arbetskamraters, kunders/klienters/elevs attityder mot de äldre anställda bidrar till att forma formella eller informella policies. Kunskaper inom detta område är viktiga för att

förstå varför de äldres andel av arbetskraften ständigt minskar, trots de begränsade skillnader mellan äldre och yngre som framkommit av studierna på individnivå. Om diskriminering av äldre förekommer måste den studeras via aktörer på organisationsnivå. Ett mycket viktigt specialfall utgörs av äldre invandrare, särskilt äldre invandrarkvinnor. Dessa grupper lyser tyvärr med sin frånvaro i programmets datamaterial.

Trots dessa kritiska kommentarer måste konkluderas att programmet avsevärt flyttat fram våra positioner när det gäller kunskapen om den äldre arbetskraften. Det är förknippat med stora styrproblem att via en programram hålla samman forskningsaktiviteter som i stor utsträckning måste finansieras via en mängd andra källor utanför programledningens makt. Styrkan i programmet är bland annat just att man förmått skapa ett stort nätverk som inte begränsar sig till den projektgrupp som initialt formats. Man har också genom programmet initierat en hel del aktiviteter som vi ännu ej kan se de mogna frukterna av (SHEEP, REBUS, flera avhandlingar mm). På sikt kommer dessa att ge ytterligare tyngd åt den forskning som frodats inom programmets ram.

Utvärdering av projektet “Arbete efter 45” vid Arbetslivsinstitutet (Hans Berglind)

Uppdraget

Jag har blivit ombedd att utvärdera “äldre-programmet den psykologiska delen”. Det gäller att utvärdera “det vetenskapliga värdet av programmet med avseende på kvalitet och relevans för den äldre arbetskraften och förebyggande arbete”. Som underlag för följande synpunkter har jag haft en sammanfattande beskrivning av forskningsprogrammet och dess målsättning en kort översikt av de projekt som ingår i programmet och en publikationslista, omfattande 88 arbeten, varav 57 medsånts.

Jag har disponerat denna redovisning så att jag först behandlar programmets målsättning, därefter beskrivs vad som, enligt min uppfattning, kännetecknar programmet och sedan diskuterats först i vad mån man lyckats uppfylla den angivna målsättningen. Detta leder till en diskussion rörande behovet av framtida teoretisk utveckling. Till slut följer en kort sammanfattning.

Målsättning med programmet

Forskningsprogrammet påbörjades 1990 och avslutades i samband med den internationella vetenskapliga konferensen “Work after 45?” i september 1996. Vissa projekt, av det tjugotal som ingår i programmet, är dock ännu inte avslutade. Den övergripande målsättningen med programmet sägs vara “att bidra med kunskaper för att förverkliga en arbetsutformning som gagnar hälsa, engagemang, produktivitet och personlighetsutveckling hos 45+ grupperna”.

Vissa grundtankar har vuxit fram under arbetets gång. Följande redovisas i måldokumentet:

- Arbetets utformning får långsiktiga effekter på människan, i såväl positiv som negativ riktning. De viktigaste faktorerna i denna utveckling måste identifieras
- Genomförandet av förändringar kan kräva andra strategier och ge andra effekter hos 45+ grupperna än hos yngre.
- Programmets forskningsresultat måste snabbt göras tillgängliga för beslutsfattare på olika nivåer.

Inriktningen på arbetsmiljöfrågor, som accentueras i målformuleringen, ter sig naturlig med tanke på att projektet initierades vid dåvarande Arbetsmiljöinstitutet. I några av skrifterna har programmet också försetts med underrubriken "den goda arbetsmiljön för äldre". Denna inriktning får också ses mot bakgrund av att andelen äldre i arbetsför ålder ökar. År 2000 beräknas över 40% av den arbetande befolkningen vara i åldrarna 45 år och över. De äldre är således en stor grupp, som samtidigt haft svårt att hålla sig kvar på arbetsmarknaden, något som visat sig i form av ökad förtidspensionering och långa sjukskrivningar. När projektet startade rådde fortfarande låg arbetslöshet i Sverige. Men redan 1991 började arbetslösheten stiga till tidigare oanade höjder. Speciellt med ökad ungdomsarbetslöshet kan målet att vidta åtgärder till förmån för den äldre arbetskraften te sig mindre angeläget. I förordet till boken *Arbete efter 45* konstaterar de båda redaktörerna något defensivt avv "Boken är ingen plädering för den äldre generationens företräde till arbete". Kanske är det dessa förändrade förutsättningar på arbetsmarknaden som gjort att den avslutande internationella konferensen fått ett frågetecken tillagt i rubriken: *Work after 45?*

Den beskrivning av målsättningen för programmet, som jag nyss återgivit, kan ges en snävare eller vidare tolkning. Jag har tolkat det som om den har en vidare innebörd än vad som först kan synas, nämligen att den inte bara handlar om hur man ska få till stånd en så god arbetsmiljö som möjligt för dem som fortfarande har något arbete, utan att det också gäller att förhindra en fortsatt hög utslagning av äldre arbetskraft. En sådan vidare tolkning tycks vara i linje med att programmet omfattar projekt rörande förtidspensionering och sjukfrånvaro och den står också i överensstämmelse med problembeskrivningen. Med en sådan vidare tolkning aktualiseras frågan i vad mån orsakerna till ökad utslagning finns att söka i arbetsmiljö och andra förhållanden på arbetsplatsen, en fråga som jag ska återkomma till.

Programmets kännetecken

Ett kännetecken som framhålls i flera skrifter är programmets *tvärvetenskapliga karaktär*. Målet ska uppnås genom tvärvetenskaplig forskning inom arbetsorganisation, ergonomi, fysiologi, medicin, psykologi och pedagogik. En tvärvetenskaplig ansats låter tilltalande inte minst med tanke på problemets komplexa karaktär. I *Arbete efter 45* har tvärvetenskapligheten utvidgats till att

även innefatta ett par historiker, vilka bidrar med intressanta kompletterande perspektiv. Vad tvärvetenskapen egentligen innebär utöver att var och en bidrar med den egna disciplinens perspektiv, är svårt att säga. Men jag ska återkomma med även några synpunkter på den frågan.

Ett annat utmärkande drag för projektet är dess *kvantitativa inriktning*. Det är naturligtvis bra med tabeller, statistiska beräkningar och figurer, men ibland har jag önskat att denna inriktning åtminstone kunde kompletteras med kvalitativt material, som gör det lättare att förstå de undersökta människornas situation.

Ett tredje kännetecken är den *allsidiga dokumentation* som programmet gett upphov till. Såväl de strikt vetenskapliga artiklarna som de mer populära skrifterna är överskådligt redovisade och har även andra förtjänster. Många av arbetena är redovisade på engelska i böcker och artiklar i vetenskapliga tidskrifter. Den internationella publiceringen finner jag således förtjänstfull. En hel del material har presenterats vid nordiska och andra konferenser med internationellt deltagande. Inte minst viktig var förmodligen den avslutande internationella konferens, som jag tidigare berört. Även den populärvetenskapliga presentationen förefaller mycket bra. Jag vill särskilt framhålla läroboken *Arbete efter 45*, som ger en bredare beskrivning av de äldres situation i förhållande till arbetslivet. Kompletteringen med det historiska perspektivet var särskilt värdefull.

Har målen förverkligats?

Forskningsprogrammet har en bred ansats och inrymmer en rad olika projekt som har en mer eller mindre stark anknytning till den övergripande målsättningen. För en sammanfattande bild av forskningsläget kan det vara lämpligt att utgå från boken *Arbete efter 45*, som visserligen inte är någon "strikt redovisning av genomförd forskning" men som ger en kunskapsöversikt till vilken många av de projektansvariga bidragit. Den kunskapsöversikten är ett välkommet bidrag när det gäller att avliva fördomar om de äldres förmåga och situation i arbetslivet. Här ligger, enligt min mening, ett av programmets allra viktigaste resultat. Samtidigt finns det en rad frågor som man inte får svar på. Låt mig ta ett exempel. I den aktuella boken konstateras att "Äldre människor kan idag betraktas som "friskare" jämfört med personer i samma ålder för 10-20 år sedan".... "Trots det tycks andelen arbetsoförmögna i befolkningen snarast ha ökat under samma tidsperiod, vilket resulterar i ökat antal långtidssjukskrivna och förtidspensionerade" (sid. 116-117). Längre fram i texten heter det att "Ökningen anses till icke oväsentlig del bero på sjuklighet som på ett eller annat sätt beror på förhållanden i arbetslivet...." (sid 121).

På denna punkt anser jag att programmet är behäftat med en viss oklarhet. Det blir aldrig riktigt klarlagt vilken betydelse arbetsmiljön, jämfört med andra faktorer, har för förtidspensionering och långtidssjukskrivning. Inte heller tycker jag att de studier av förtidspensioneringen (exempelvis nr 2 i referenslistan) tillför någon ny kunskap. I det nordiska symposiebidragen har man t ex inte beaktat och byggt vidare på de jämförande studier av förtidspensioneringen som utfördes

redan på 70-talet och som redovisats i bl a den nordiska utredningsserien (*Förtids- och invalidpension i Norden*. Nu-serien A 1977:15).

Mot det föregående kan naturligtvis invändas att programmet avser "den goda arbetsmiljön" och att andra faktorer inte är av intresse i sammanhanget. Men om man nu vill förebygga utslagning i form av t ex förtidspensionering, och en sådan ambition finns tydligen, så blir det av intresse att också ta reda på hur långt man kan nå med arbetsmiljöinsatser. Det är ingen tvekan om att arbetsplatsrelaterade faktorer har betydelse för utslagningen, men vi vet inte hur stor betydelse de har.

Om man inom programmets ram inte lyckats så väl med att besvara frågor om hur man ska förebygga utslagning från arbetslivet, så har man däremot bidragit med viktig kunskap om hur man ska skapa en bättre arbetsmiljö för äldre. Vissa projekt är här av speciellt intresse. Jag tänker då på studierna av vårdbiträden inom hemtjänsten och av arbetet inom posten. Här finns en konkret och praktisk förankring med inslag av intervention. Två pågående projekt vill jag också uppmärksamma särskilt. Det ena är REBUS-93, en uppföljning av REBUS-undersökningen från 1969-70. En uppföljning efter så lång tid är mycket ovanlig och bör kunna avkasta intressanta resultat. Låt mig också nämna projektet rörande Strukturomvandling inom offentlig sektor, som jag tycker lämnat ett viktigt bidrag när det gäller sambandet mellan arbetslöshet och hälsa, även om åldersfaktorn spelat en underordnad roll i det som hittills redovisats.

Behovet av teoriutveckling

Även om det som gjorts inom projektet är värdefullt, så återstår viktiga forskningsbehov. En fråga, som är värd att ta upp i sammanhanget, gäller innebörden av den tvärvetenskapliga ansatsen. Den hittills genomförda forskningen har i stor utsträckning inneburit att företrädare för olika vetenskapliga discipliner belyst problemen från var sitt håll. I fortsättningen borde man överväga att utveckla övergripande modeller som gör det möjligt att se hur olika faktorer är relaterade till varandra.

Det är överhuvud taget angeläget med en fördjupad teoretisk utveckling. Empirin är väl utvecklad, men teorin halkar efter. Ett exempel är de modeller som används för förklaring av förtidspensionering, t ex i termer av attraktion respektive utstötning, vilka bara täcker in en del av problemområdet. Utifrån mer heltäckande modeller skulle det vara möjligt att på ett mer strategiskt sätt planera den fortsatta forskningen. Gäller det studier av arbetsmiljön och hur den relaterar till individens hälsa och välbefinnande så är det möjligt att det räcker med de discipliner som nu medverkat i forskningsprogrammet. Kommer vi in på områden som gäller de äldres (eller andra grupper) möjligheter att behålla eller få ett jobb på arbetsmarknaden, så behöver tvärvetenskapligheten vidgas till att omfatta även sådan discipliner som ekonomi, juridik och sociologi. Ett tvärvetenskapligt modellbyggande är förmodligen en tålamods- och tidskrävande uppgift, men kanske ligger den inom ramen för Arbetslivsinstitutets fortsatta verksamhet?

Sammanfattning

Sammanfattningsvis vill jag framhålla att forskningsprogrammet på ett värdefullt sätt bidragit till kunskapen om den äldre arbetskraftens situation och om vad som bör göras för att skapa en bättre arbetsmiljö för grupperna 45+. Det olika projekten har dokumenterats på ett föredömligt sätt, även internationellt. Ett gott arbete har lagts ner på att popularisera de kunskaper som projektet lett fram till.

Forskningens styrka ligger i empirin, som domineras av en kvantitativ ansats. Jag tror det hade varit värdefullt om man kompletterat denna kvantitativa ansats med en kvalitativ, som kunnat bidra till ökad förståelse för de människor man studerat. Inför fortsatta studier skulle det behövas en vidgad tvärvetenskaplig teoriutveckling.

Praktiker-utvärderingar

Synpunkter på "äldreprogram - Praktikerutvärdering".
(Carina Nilsson, Utredare LO)

Allmänt

Inledningsvis bör understrykas att min "utvärdering" utgår från att jag ingått i referensgruppen för programmet som företrädare för LO tillsammans med företrädare för andra arbetsmarknadsorganisationer.

Det har inneburit ett antal sammankomster med forskare inom programmet och genomgång av de skrifter och material som utarbetats inom programmet. Ett antal konferenser om äldre frågor har även anordnats inom ramen för programmet vilka jag tyvärr inte haft möjlighet att delta i.

Det bör även noteras att de brister som här kommer att anges beträffande programmets innehåll och uppläggning mm i högre utsträckning borde ha påtalats från min sida i referensgruppsarbetet. Det kan således finnas vissa skäl för självkritik beträffande den egna aktiviteten. Kanske detta till en del sammanhänger med att referensgruppens roll varit något oklar.

Som jag uppfattat det har programmets innehåll och uppläggning endast i begränsad utsträckning varit möjlig att påverka från referensgruppens sida. Exvis kan jag inte erinra mig att förutsättningar fanns att föreslå vilka forskare som kunde vara av intresse att engagera eller föreslå nya projekt inom ramen för programmet. Men referensgruppsarbetet gav i övrigt tillfälle till bra informationsutbyten med institutets forskare, vilket varit värdefullt. Det gav en "närkontakt" med forskningen, som tyvärr ofta saknas tillfällen till.

Programmets relevans

Från LO's sida har vi sett det som mycket positivt att Arbetslivsinstitutet satsade på detta programområde om de äldres situation i arbetslivet. Det finns idag många skäl för att rikta uppmärksamhet på åldersfaktorn. Fler äldre arbetstagare finns i arbetslivet än någonsin tidigare. Fler äldre kvinnor än tidigare finns också i arbetskraften. Samtidigt har möjligheterna för äldre att lämna arbetslivet försämrats. Exvis har rätten till förtidspension av arbetsmarknadsskäl tagits bort. Arbetslösheten har även fortsatt att öka. På många arbetsplatser och inom flertalet branscher har neddragningar skett av personal. Det har ofta skett genom sk "naturlig avgång" som inneburit att avgångsvederlag eller förtida pension (obs! ej förtidspension) erhållits.

Utvecklingen tycks också ha medfört att vissa "generationsmotsättningar" mellan äldre-yngre uppstått. Turordningsreglerna har skyddat den äldre arbetskraften från uppsägningar och har fått till följd att inom exvis vården har

andelen äldre arbetstagare ökat, medan för äldre arbetslösa har svårigheterna ökat att erhålla ett nytt arbete.

Institutets äldreprogram har mot den bakgrunden gett en i hög grad behövlig belysning av de äldres situation. I programmet gavs även en statistisk bild av den äldre arbetskraften ur demografisk synvinkel, av orsakerna till förtidspensionering och långtidssjukskrivning.

Här var det av värde att andra berörda myndigheter likn RFV deltog i vissa sammanhang i programarbetet. Men i än högre grad riktade programmet uppmärksamhet på attityder riktade mot äldre personal. Förmågan att lära nytt, att orka med fysisk och psykisk belastning i arbetet belystes med olika data.

Programmet bekräftade här att förutsättningar för att arbeta i högre ålder i hög grad är relaterat till i vilket yrke och vilken bransch man arbetar. Den största svårigheten har anställda inom LO-området och särskilt då inom industri och tillverkning. Kvinnorna riskerar fortfarande att förtidspensioneras i något större utsträckning än män.

Programmet påvisade behovet av anpassade åtgärder i arbetsmiljön för äldre. Sådana åtgärder är för LO-grupperna exvis kunna arbeta mer i egen takt, att gå från natt- till dagarbete. Programmet gav stöd för att bättre utnyttja AML's krav på anpassning av arbetet efter den enskildes särskilda förutsättningar.

Programmet belyste även vilka hinder som främst kan uppstå för äldre att fortsätta att arbeta. Här framstod belastningssjukdomarna/sjukdomar i rörelseorganen som den allra främsta utslagningsfaktorn. Inom programmet belystes hur man med olika organisations/rehabiliteringsinsatser kunde underlätta för personal med belastningsproblem att arbeta vidare.

Programmets informationsaktiviteter

Det är tveksamt om programmet har förmått att tillräckligt nå ut till olika beslutsfattare, politiker, arbetsgivare m fl. Det är möjligt att programmet genom artiklar i vetenskapliga media nått ut till forskarvärlden, däremot tycks genomslaget i övriga media vara mer sällsynt.

Här har självfallet även vi inom referensgruppen haft ett visst ansvar för hur vi förmått att förmedla vidare information om programmet och dess olika aktiviteter. Det är möjligt att programmet trots allt ändå till viss del nått andra slag av "praktiker" än fackliga organisationer, exvis företagshälsovården.

Det hade sannolikt funnits behov av att de verksamma i programmet arbetat mer riktat mot allmänheten genom exvis artiklar i dagspress och i olika arbetsmiljötidningar.

Förutsättningar för programarbetet

Programmet gavs en allsidig sammansättning av forskare med bl a medicinsk och beteendevetenskaplig kompetens. Av särskild betydelse för LO's äldre arbetstagare hade kanske medverkan av forskare med ergonomisk och arbetsorganisatorisk inriktning.

Resurserna tycktes överhuvud rätt väl ställas till förfogande på institutets sida för programarbetet. Huruvida de olika forskarkategorierna hade tillräcklig tid för programarbetet är svårt att bedöma och även hur pass väl det "tvärvetenskapliga" samarbetet fungerade. För framtida mer omfattande program finns det emellertid enligt min mening skäl för att organisera arbetet tvärvetenskapligt.

Effekter av programmet

Tyvärr är de praktiska effekterna - att döma av de senare årens faktiska utveckling inte särskilt positiv. Även om programmet kan ha bidragit till en viss ökad kunskap om äldre och deras situation i arbetslivet så har utvecklingen främst av arbetsmarknadsskäl varit negativ för de äldre.

Det finns få eller inga tecken på en mer nyanserad syn på de äldres förmåga och förutsättningar. Det finns en höjd pensionsålder, trots att utslagningen av äldre arbetstagare fortsätter. Den reella pensionsåldern är cirka 57 år. Satsning på anpassning och rehabilitering är bristfälliga. Och för dem som faktiskt inte orkar arbeta har rätten till förtidspension försämrats.

Samtidigt föreslås åtgärder för att komma tillrätta med brist på arbete för de äldre i form av 55+ och för att få in fler yngre i arbetskraften föreslås nu förtida avgångsersättning och sk generationsväxling. Det förefaller således finnas en tämligen bristfällig insikt om de äldres situation och behov som leder till motsägelsefulla och i vissa fall tveksamma åtgärder.

Programmets måluppfyllelse

Programmets målsättning att genom tvärvetenskaplig forskning bidra till ökade kunskaper för att underlätta för åldersgrupperna över 45 år i arbetslivet har uppnåtts i så måtto att kunskapsunderlaget om de äldres förutsättningar i arbetslivet har förbättrats. Skriften "Arbete efter 45" fyller här en viktig funktion.

Men som jag tidigare redovisat kan det ifrågasättas om attityder och kunskaper om äldre faktiskt har ökat hos olika beslutsfattare. Till viss del borde kanske ökade informationsinsatser kunna förändra detta något. Men en starkt motverkande faktor har här varit att arbetsmarknaden utvecklats så negativt. Utvecklingen har inte inneburit någon bra grund för att ta till sig ökade kunskaper om äldre arbetstagares förutsättningar och betydelse för produktion och olika verksamheter.

Uppföljning av programmet

En uppföljning av programmet i någon form förefaller det finnas stort behov av på basis av bl a erfarenheter från detta programarbete och kunskaper redovisade i boken "Arbete efter 45".

Med hänsyn till utvecklingen på arbetsmarknaden har behovet att belysa de äldre arbetstagarnas behov och förutsättningar ökat än mer. De äldre kan riskera att bli en form av "buffert" på arbetsmarknaden beroende på konjunktur-

förhållanden. I ett sådant läge är det ytterst angeläget att beslut fattas såväl på arbetsplatserna som på övergripande politisk nivå som baseras på faktiska kunskaper.

Äldre-programmet - "praktiker-utvärdering" (Kerstin Hildingsson, SACO)

Jag har blivit ombedd att göra en "praktiker-utvärdering" av äldre-programmet Arbete efter 45. Nedanstående är nog snarare ett försök att reflektera över och ge synpunkter på projektet och dess genomförande.

Allmänna synpunkter

Som företrädare för SACO ingick jag i den referensgrupp som bildades i anslutning till att "Äldre"- resp. "Yngre"-programmet startade. Även om jag inte kunde delta i varje referensgruppsmöte, uppfattade jag det som möjligt att följa projektets framskridande och genomförande bl a genom den sammanfattande information och kunskapsöversikt som kontinuerligt lämnades av Åsa Kilbom och övriga forskare. Projektgruppen var såvitt jag kan bedöma, lyhörd för synpunkter och frågeställningar från omgivningen. mötena med referensgruppen präglades också av en öppen och positiv atmosfär.

Modellen med en referensgrupp som träffar projektledningen några gånger per år under en lång projektperiod, kan man nog trots detta ifrågasätta. Problemet är enl. min uppfattning, att en sådan grupp blir alltför splittrad att den inte blir stabil. att deltagarna förlorar, helhetsgreppet och inte håller sig uppdaterade mellan mötena. Risken är stor att gruppen inre kan bidra på ett konstruktivt sätt att föra projektet framåt och inte heller kan bedöma om projektet drivs enligt uppsatta mål. Avsikten med en referensgrupp, som företräder parterna, är bl a att kunna ge impulser bevaka sin organisations intressen, bidra med kunskapsunderlag samt bedöma forskningsbehov och relevans. Det finns naturligtvis också ett ansvar att efter projektets genomförande medverka till att resultaten sprids och kommer till praktisk nytta.

Så här i efterhand kan jag konstatera att arbetsformerna i en referensgrupp sannolikt behöver diskuteras och fastställas på förhand så att ömsesidiga krav och förväntningar liksom gruppens roll klargörs. Risken är annars stor att projektgruppen inte uppfattar att referensgruppen bidrar till projektets framskridande och utveckling. Om så har varit fallet i detta projekt undandrar sig min bedömning.

Relevans

Läroboken "Arbete efter 45" pekar på hur förutfattade meningar och tidsbundna myter kan utgöra exempel på hinder för arbetslivets anpassning till äldres förmågor. Arbetskraftens ålderssammansättning och generationstillhörighet är en

fråga som i våra dagar ofta kommenteras och åberopas. Ständigt hänvisas till 40-talistgenerationens dominans och de oftast negativa konsekvenser som detta för med sig, såväl för samhället som för yngre generationer. De kvinnor som gjorde sitt intåg på arbetsmarknaden under 60- och 70-talen har i stor utsträckning nu uppnått gränsen för att betraktas som äldre arbetskraft. Inställningen till arbetets betydelse inte bara som försörjningskälla utan också för den egna självkänslan, har blivit allmänt accepterad. Trots detta pågår en tämligen onyanserad debatt om att äldre arbetskraft borde avlösas av yngre. Skälen är dels arbetslösheten, dels behovet av kompetensväxling i verksamheten.

Man kan mot bakgrund av ovanstående konstatera att äldreprojektet visserligen har stor relevans med hänsyn till samhällsutveckling, ständigt pågående förändringar, företagens kompetensbehov liksom arbetskraftens ålderssammansättning. Samtidigt finns en uppenbar risk att projektet till följd av den stora arbetslöshetsproblematiken kom vid "fel tidpunkt". Den kunskap som äldreprojektet förmedlar kommer sannolikt inte att efterfrågas av företag och arbetsledning i den arbetslöshetssituation som vi nu befinner oss i. Sannolikt är inte heller våra politiker beredda att ta konsekvenserna av de resultat forskarna speglar.

Forskningsresultatens nytta blir således svåra att värdera. Problemen som projektet beskriver och behandlar är, enligt min bedömning, helt relevanta. Äldres ställning och situation i arbetslivet ska i första hand bedömas i förhållande till det föränderliga arbetslivet, vilket också projektet gör - inte i förhållande till konjunktur, ekonomi och arbetslöshet där äldre arbetskraft ställs mot yngre. Forskningsresultaten borde långsiktigt bli till nytta och kunna användas för att motverka en utveckling som innebär konkurrens pga ålder. Frågan är dock hur detta kan uppnås om avnämarna saknar medvetenhet om behovet av och nyttan med kunskapen - en risk som många forskningsprojekt naturligtvis löper.

Som facklig organisation har SACO, sannolikt på samma sätt som övriga organisationer, i huvudsak riktat in sitt engagemang på äldre arbetskraft med utgångspunkt från pensionsvillkor, dvs ålder, ekonomi mm. SACO's uppfattning är också att pensionsåldern ska vara rörlig med stor valfrihet för den enskilde att välja när man vill sluta sin anställning eller successivt minska sin tjänstgöring. Forskningsprojektet om äldre tillför andra kunskaper som jag bedömer kan ha stort intresse för de fackliga organisationernas framtida inriktning för att bevaka och driva frågor som rör arbetsorganisation, arbetsmiljö kompetensutveckling och andra arbetsvillkor för äldre arbetskraft.

Kommunikation

På olika sätt har äldres situation i arbetslivet uppmärksamats. Under slutet av 70-talet (?) satsade den statliga sektorn resurser på ett projekt för att förbereda och underlätta för blivande pensionärer: Pensionär planera din framtid. Under 90-talet har 55+ blivit ett begrepp och organisationen Forum 50+ har bildats. Fokus har under senare år förskjutits mot de villkor som gäller i arbetslivet under en lång period - upp till tio år - före gällande pensionsålder. Media uppmärksammar och

vinklar utifrån nyhetsvärdet frågor om äldre i arbetslivet, oftast seriöst men med en underton av "trendighet". Temat kan t ex vara äldre kvinnor i vårdarbete utifrån ett socialt och arbetsmarknadsmässigt perspektiv. snarare är betydelsen av kompetens och professionalitet hos den äldre arbetskraften. Myten om ålder som ett handikapp (speciellt för kvinnor!) riskerar att vidmakthållas på detta sätt. Äldreprojektets resultat har publicerats i form av ett stort antal artiklar i vetenskapliga och andra facktidskrifter. Däremot, så vitt jag kan bedöma, egentligen inte alls i dags- och populärpress. Konsekvenserna blir naturligen att man inte når de grupper som kan tänkas ha behov av och intresse för att få kunskaper om äldres förutsättningar i arbetslivet. Jag tänker då speciellt på chefer, personalvetare, rekryterare, utbildare m fl beslutsfattare och nyckelfunktioner. Inte heller de fackliga organisationerna nås på detta sätt av information och kunskaper som har allt större betydelse för vårt arbete med att bevaka olika medlemsgruppers rättigheter och intressen. För SACO's del kan konstateras att åldersfördelningen bland våra medlemmar innebär att en stor andel befinner sig i ålderskategorin 45 år och äldre. I forskningsprojektet Akademiker under 90-talet, en studie av SACO-medlemmarnas arbetsvillkor (Arbetsmiljöinstitutet 1992), var åldersfördelningen sådan att 47 % i undersökningsgruppen var 45 år eller äldre. Kunskaper om äldres förutsättningar och behov är således utomordentligt viktiga för SACO och våra förbund att inhämta.

Förutsättningar

Beträffande sammansättningen av och kompetensen hos forskarna i äldreprojektet så rör det sig om väl meriterade och erkända forskare med högt förtroende. En reflexion som jag nu i efterhand vill framföra är hur den här frågan hanteras i Sverige vid en internationell jämförelse. Jag kan inte erinra mig att detta diskuterades men den borde ha varit naturlig med hänsyn till internationaliseringen. I Finland t ex pågår så vitt jag vet en hel del forskning om äldre i arbetslivet. Troligen har detta behandlats under den internationella forskarkonferens "Work after 45", som anordnades under hösten 1996. men som jag dessvärre inte hade tillfälle att delta i.

Effekter

Effekterna av resultaten av ett forskningsprojekt som detta borde enligt min mening främst beröra kunskapsefterfrågan och som en följd härav medvetenheten på olika nivåer i samhället respektive företag/organisationer. Politiker, företagare, arbetsgivare, partsorganisationer och olika professionella yrkesgrupper har ansvar och är intressenter för att tillgodogöra sig resultaten. I vilken utsträckning detta skett och sker har jag svårt att bedöma. Risken finns naturligtvis att, om forskningen inte är efterfrågad/beställd och därigenom inte bedömd som relevant av avnämarna, så blir den också svår att tillgodogöra sig - dvs det krävs speciella insatser för att ge spridning åt och mer eller mindre "tvinga" på/ut kunskapen. Effekterna varierar dessutom över tid. Ett annat problem är hur mäter man

effekter och i relation till vad. Som jag varit inne på redan inledningsvis, borde forskare och referensgrupp gemensamt ha diskuterat ”marknadsföringsfrågan” och tagit på sig ett ansvar för genomförandet utifrån vars och ens förutsättningar.

Måluppfyllelse

Den övergripande målsättningen med äldreprojektet "Arbete efter 45" var att bidra med kunskaper för att förverkliga en arbetsutformning som gagnar hälsa, engagemang, produktivitet och personlighetsutveckling hos 45+ grupperna. Detta skulle uppnås genom tvärvetenskaplig forskning inom områdena arbetsorganisation, ergonomi, fysiologi, medicin och psykologi.

Om man uteslutande ser till den målsättningen så bedömer jag att projektet har lyckats bra. Ett annat viktigt mål var att ge spridning åt dessa kunskaper till nuvarande och framtida beslutsfattare på olika nivåer i samhälle och arbetsliv. Den kunskapsöversikt som bl a boken Arbete efter 45 ger, borde ha högt läsvärde för olika intressentgrupper. Den förändrade situationen på arbetsmarknaden under projektets gång, innebär naturligtvis att fokus har riktats mot andra frågor än arbetsutformning, kompetensutveckling mm för äldre arbetskraft. Myten om äldre som mindre utvecklingsbara, mindre flexibla osv. i kombination med (miss)uppfattningen att regelverket ger äldre ett bättre skyddsnät i arbetslivet vid t ex arbetsbrist, har kunnat bre ut sig och sannolikt bidragit till att projektets resultat blivit mindre efterfrågade och kända. Som facklig organisation ser vi ofta exempel på hur äldre ”erbjuds” avtalspension för att lösa övertalighet. Vilka konsekvenser som detta leder till långsiktigt är en annan intressant aspekt som också kan utläsas av de slutsatser som redovisas i kapitel 3 i boken Arbete efter 45.

Slutord

Projektet om äldre i arbetslivet är ett angeläget och intressant forskningsprojekt vars styrka ligger i den breda ansats som gjordes tvärvetenskapligt. Det finns all anledning att nu i efterhand planera för en fortsatt kunskapsspridning och ”marknadsföring” av de forskningsresultat och reflexioner som finns samlade bl a i läroboken Arbete efter 45.

Några reflexioner angående forskningsprogrammet Arbete efter 45 (Bo Wernhammar, SAN)

Då jag kom in i referensgruppen som representant för de statliga arbetsgivarna återstod mindre än ett år av programmets löptid på ca 6 år. Mina reflexioner bör alltså ses mot bakgrund av att jag inte har haft tillfälle att delta i själva processen.

Jag fann programmet intressant och i högsta grad relevant för många av de problem som hade formulerats bland arbetsgivarna under den senaste femårsperioden. (Detta berodde inte enbart på att jag själv tillhör den åldersgrupp som

programmet studerade.) Det bör enligt min mening vara av stort värde att arbetsmarknadens parter får del av forskningsresultaten och kan omsätta dem i faktiskt handlande. För min egen del bedömde jag det som värdefullt att i mitt arbete som representant för en central arbetsgivarpart - där jag medverkar i utformningen av de "spelregler" som ska gälla generellt på den statliga sektorn - kunna dra nytta av, framför allt, det koncentrat av slutsatser som finns i boken *Arbete efter 45*.

Men mina ambitioner att föra in denna kunskap i diskussionen har tyvärr inte kunnat realiseras i önskvärd utsträckning. Det beror inte på bristande relevans i någon allmän mening utan enbart på rådande konjunkturer och personal-sammansättning. 40-talistpuckeln i befolkningsstrukturen är ju allom bekant. Denna puckel är ännu mer uttalad i den statliga personalstrukturen. Den fråga som för närvarande är mest aktuell är därför hur arbetsgivaren ska kunna styra sin personalomsättning så att det blir möjligt att successivt, och delvis i förtid, ersätta den alltför stora gruppen 40-talister med yngre arbetskraft. Om en sådan successiv omsättning inte kan åstadkommas kommer de statliga arbetsgivarna att stå inför ett gigantiskt kompetensproblem om ca tio år. När forskningsprogrammet startade gällde personalplaneringsfrågan snarare hur man mot slutet av 90-talet skulle kunna ta tillvara den äldre arbetskraften i brist på yngre. Det handlar alltså för tillfället inte i första hand om att vidta särskilda åtgärder för att utnyttja den äldre arbetskraften på ett effektivt sätt. Strukturförändringar och en allmän minskning av statsförvaltningen har spätt på höjningen av medelåldern på ett mycket påtagligt sätt. Marknadens mottaglighet för det angelägna budskapet från forskningsprogrammet har därför varit begränsad. Jag tror också att detta är förklaringen till att Arbetslivsinstitutets försök att sprida kunskapen under hösten 1996 inte fick något större gensvar från den statliga sektorn. Intresset borde dock öka om och när arbetsgivarnas fokus flyttas från det personalomsättningsproblem, som nu upplevs som akut, till frågan hur vi bäst ska utnyttja den stora kader 40-talister som ändå kommer att finnas kvar fram till sin pensionering. En sådan förskjutning av perspektivet torde vara nödvändig. Det är bl a en uppgift för den organisation som jag representerar och något som jag räknar med att kunna medverka till. Boken *Arbete efter 45* kan då bli ett värdefullt hjälpmedel.

Retrospektiva synpunkter på Äldreprogrammet (Kurt Baneryd, Arbetarskyddsstyrelsen)

Ombedd att se tillbaka på Äldreprogrammet i egenskap av referensgrupps-representant vill jag säga följande:

Jag blir imponerad när jag ser den samlade kunskapsproduktionen i programmet. Vad som diskuterades mycket i inledningen av projektet, och som fortfarande kan verka något förbryllande är 45+ begreppet. 45-åringarna är ju i blomman av sin ålder och jag kan inte se att resultaten motsäger detta. När det gäller att ta till sig äldrebegreppet blev 45+ en olycklig fokusering, som jag tror

kan bidra till att det är svårt att få bort den ofta stereotypa synen på åldrandet som undersökningsresultaten sammantaget vederlägger.

Att vara "äldre" är en individuell fråga, som inte har något entydigt samband med levnadsår. Jag tror att detta är det viktigaste resultatet i hela programmet, och borde därför ha fått ett tydligare genomslag i debatten än det hittills haft, inte minst när det gäller äldre arbetslösa. Jag tycker att programmet gett oss en stabilare grund att stå på, som vi gemensamt måste försöka föra ut, i syfte att påverka fastlåsta attityder. Tyvärr verkar vi ännu inte ha fått ett ordentligt genomslag av den kunskap som kunnat samlas in och sammanställas i programmet. Jag vill därför understryka vikten av att inte betrakta programmet som avslutat i den meningen att resultaten läggs på hyllan- nu handlar det om att verkligen få ut kunskaperna brett.

Om jag försöker anlägga ett tillsynsperspektiv på resultaten, tycker jag att vi får goda argument för lönsamheten i ett aktivt förebyggande arbetsmiljöarbete, framför allt vad gäller förslitningsskador. Även här torde gälla att det inte är den biologiska åldern som är av betydelse utan exponeringstiden i ett olämpligt belastande arbete. Resultaten visar också på vikten av att driva rehabiliteringsärenden utan att snegla på den biologiska åldern. Vi bör försöka påtala för arbetsgivarna att "det är aldrig för sent".

Jag tycker att slutkapitlet i Arbete efter 45 är en utomordentlig sammanfattning av forskningsprogrammet och de olika aspekterna på "äldre frågan" som behandlas där.

Ser jag på arbetet i referensgruppen såg det ju från början ut som en mycket god idé att samordna mötena i yngre- och äldreprogrammen. Så här i backspegeln kan jag se att båda programmen kanske hade vunnit på att ha olika möten och referensgrupper, eftersom programmen drog åt olika håll och behandlade helt olika perspektiv.

Självutvärderingar av samarbetande forskare

Arbete efter 45: några kommentarer om inre organisation.
(Gunnar Aronsson)

I dessa kommentarer avser jag inte att gå in på måluppfyllelse och i vilken utsträckning programmet nått vetenskapliga framgångar. Detta är ju temat för de externa utvärderarna och tas även upp i några av programforskarnas kommentarer. I stället vill jag förmedla något om det inre livet i ett tvärvetenskapligt program som sträcker sig över 6-7 år. Därigenom hoppas jag, kunna bidra till erfarenhetssamlandet vad gäller den inre organiseringen av ett tvärvetenskapligt program. Ett programs yttre vetenskapliga framgångar torde inte vara oberoende av den inre organiseringen. Dessa erfarenheter kan förhoppningsvis vara ledtrådar för riggningen av nya tvärvetenskapliga projekt.

Mitt inträde i projektet var omkring 1990-91, alltså deltog jag inte i den fas där beslut fattades om att skapa programmet. Deltagandet var inte något särskilt överlagt beslut från min sida utan snarare uppfattar jag det som att jag togs ut som en representant för psykologi och socialpsykologiska enheten till ett tvärvetenskapligt program. Samtidigt bör väl sägas att det stämde väl överens med mina värderingar att arbeta i ett tvärvetenskapligt projekt av detta slag. Vid ett sektorsorgan, som Arbetslivsinstitutet bör det finnas tunga inslag av tvärvetenskaplighet för att forskningen skall vara arbetslivs- och samhällsrelevant. Och det var vad jag förväntade mig att programmet skulle kunna bli. Därmed är också sagt att jag inte hade några särskilt tydliga utmejslade vetenskapliga frågeställningar kring äldre i arbetslivet med mig in i programmet. Jag skilde mig härvidlag från flera av forskarna i programmet.

Parallellt med arbetet i Arbete efter 45 har jag haft en mängd annan forskningsverksamhet och utifråninitierade uppdrag. Tiden jag kunnat avsätta till projektet varit begränsad och mindre än jag önskat. Uppskattningsvis rör det sig om i medeltal 10 procent under åren men med stor variation mellan olika perioder. Tidsbristen har oundvikligen lett till ganska hårda prioriteringar men också tidspress. För min del blev det studierna av hemtjänsten och att arbeta med boken Arbete efter 45. Ett ytterligare projekt kring Äldre i kunskapsorganisationer har bara till dels kunnat föras i hamn p g a det långdragna omorganiseringsarbete som pågått och att administrativt arbete liksom undervisning ökade när ingen efterföljare utnämnde när dåvarande professorn vid socialpsykologiska enheten avgick med pension hösten 1995. Att detta delprojekt bara delvis fullföljdes i enlighet med planerna är ett ju ett forskningsekonomiskt misslyckande med tanke på den tid och de resurser som satsades inledningsvis.

Det hör till det oundvikliga i forskning att olika aktiviteter konkurrerar med varandra om tid och att prioriteringar måste göras utifrån detta. Frågan är väl snarast vilken minimitid, som deltagare i ett tvärvetenskapligt program av vårt slag måste satsa för att kunna för fram sina frågeställningar i närheten av forskningsfronten och bidra till tvärvetenskaplig begreppsbyggnad. Med facit i hand förefaller det mig som tidsinsatser i storleken 10-15 procent är för lite för att uppnå detta. Detta beror naturligtvis på hur pass tvärvetenskapligt integrerade teorier en forskare går in med. I vårt fall när flertalet startar från relativt låg nivå av integration tror jag att det behövs tidsmässigt ganska täta grupper för att få igång det intensiva tankeutbyte som kan generera nya tankemodeller och teoriintegration.

Ovanstående för direkt över till den konflikt som ofta uppstår i projektarbeten nämligen mellan uppgifterna i egna enheten och uppgifterna i ett projekt. Här tror jag att det behövs någon form av tydliga kontrakt, som så långt det nu går avlägsnar rollkonflikter, som ju inte bara kan vara störande för deltagaren utan också för medarbetare i den egna enheten. Risken blir att tvärvetenskapliga program blir forskning på övertid. Det var kanske ingen tillfällighet att en rad möten när många behövde samlas genomfördes på kvällstid.

Äldre i arbetslivet ur ett tvärvetenskapligt perspektiv är ju ett gigantiskt område. Det har därför funnits oerhört många parallella eller t o m divergerande spår att välja för programmets forskare. Programmet har inte heller haft någon hård styrning utan mycket av inriktning och verksamhet har baserats på ingående forskares intressen och på idéer som framkommit på programmötena. Trots detta tycker jag att programmet har hållit relativt bra ihop och att deltagande forskare kunnat vara värdefulla resurser för varandra.

Med tanke på givna förutsättningar har programmet varit kostnadseffektivt. Inom institutet har det skett en betydande kompetensutveckling inom forsknings- och tillämpningsområdet "Äldre i arbetslivet".

Arbete efter 45 : Några personliga erfarenheter och reflektioner (Lennart Hallsten)

Jag har arbetat i programmet sedan 1990-91. De frågor jag främst ägnat mig åt är vuxnas psykologiska utveckling och hur arbetserfarenheter kan påverka människors utveckling. Samtidigt har jag varit engagerad i frågor som rör arbetslöshetens psykologiska effekter.

Förutsättningar

Målen för ett forskningsprogram är naturligtvis viktiga styrmedel för hur forskningen utformas. Samtidigt sker det förskjutningar mellan målen med de erfarenheter som görs under programarbetet, i synnerhet om kunskaperna är begränsade vid starten. Jag tror att det hade varit bra om vi inledningsvis hade satsat mer resurser på en bred och ingående forskningsöversikt över området.

Därefter kunde målen bättre preciseras. Det tar dock tid att tillägna sig kunskaper och problemformuleringar inom ett så brett område som "de medelålders-äldre i arbetslivet". Kanske kan vår bok ses som en sådan översikt.

En annan förutsättning rör ändrade yttre förhållanden, som påverkade intresset för programmet. Den samhällsekonomiska krisen minskade viljan att anställa äldre personal och att anpassa arbetsmiljön till äldre. Tvärtom hörs nu tongångar om att äldre ska pensioneras ut ur arbetslivet. Det har bidragit till att intresset för att ta del av kunskaper om medelålders-äldre personer har minskat. Sannolikt ökar dock efterfrågan på sådana kunskaper i framtiden.

Allmänna erfarenheter

Samarbetet inom projektet har varit stimulerande och har givit en gemenskap som annars kan vara svår att nå inom en forskningsinstitution. Det har varit en allmän positiv anda med konstruktiva diskussioner, och jag har fått inblick i hur andra professioner ser på vuxnas utveckling och förändring. Som ofta har arbetet har huvudsakligen utförts i disciplinernas parallella spår, och en för mig fortfarande obesvarad fråga är om vi hade haft möjlighet att skapa ett ännu mer ingående, tvärvetenskapligt arbete.

De grundläggande *forskningsfrågorna* i anslutning till programmet kunde ha diskuterats mer. (Vad betyder egentligen ålder för människors funktioner, intressen och förmågor? Är ålder en fruktbar variabel? I vilka sammanhang? Varför?, Skulle livsfaser/karriärfaser har varit bättre begrepp? etc). Jag tror att det vore bra att bestämma sig för lämpliga proportioner mellan å ena sidan diskussioner av närliggande, praktiska och administrativa frågor och å andra sidan diskussioner av vetenskaplig karaktär.

Samarbetet med *referensgruppen* har givit inblick i hur företrädare för olika organisationer ser på problemen med äldre arbetskraft. Samarbetet har varit väsentligt, men jag har känslan av att vi kunde ha nyttjat medlemmarnas kunskaper mer. Om referensgrupper ska ingå i framtida forskningsprogram tror jag att det är angeläget att närmare tänka igenom vilka funktioner referensgruppen ska ha och vilka mötesformerna bör vara.

Effekter - måluppfyllelse

Jag tycker vi har åstadkommit flera positiva konsekvenser genom programmet, t. ex.:

- Kompetensuppbyggnaden inom institutet;
- samarbetet inom institutet, och med företrädare för andra nordiska länder;
- konferenser som arrangerats med åtföljande dokumentation liksom enskilda forskningsrapporter;
- boken - kan bli en bra grund för framtida verksamheter, både inom och utom institutet.

Givet förutsättningarna för programmet anser jag att vi i stort har nått de mål, som kunnat uppställas. Min egen kunskap inom området har växt betydligt, och jag har bättre kunnat integrera enskilda forskningsresultat till mer begriplig helhet. I ett avseende har mina egna målsättningar inte riktigt infriats. Det har gällt metodfrågan hur vuxnas psykologiska förändringar och utvecklingstendenser kan mätas. Vissa uppslag föreligger men goda och enkla metoder saknas. Det har heller ingen annan forskargrupp klarat av, så här behövs en del arbete utföras.

Programmets genomslag har varit begränsat, men det kan eventuellt bli starkare framöver om intresset för området vaknar till liv igen. Den viktiga frågan blir nu när *programmet avvecklas* hur den kompetens vi byggt upp ska kunna hållas vid liv och hur den ska kunna nyttjas för framtiden.

Uppslag för vidare forskning

Här följer några forskningsfrågor för framtiden:

- Studera hur rekrytering går till i verkligheten. Sorteras de äldre bort? Hur sker det i så fall och på vilka grunder?
- Undersök sambandet mellan åldersstruktur och BNP-tillväxt (i enlighet med Malmbergs studier), som visar att tillväxten kan vara beroende av andelen 50-65-åringar i samhället. Lämpligt för tvärvetenskapliga studier.
- "Sociala tidtabellens" (t ex att utbildning sker under vissa åldrar och att pensionering sker vid en bestämd tidpunkt) betydelse för rekrytering, deltagande i utbildning och lärande.
- Undersök sambanden mellan ålder och prestation i tjänstemannayrken. Ta fram kriterier och mätinstrument.
- Studera sambanden mellan kognitiv-emotionell funktion och arbetsförhållanden. Vilka blir de långsiktiga kognitiva och emotionella konsekvenserna av att leva i arbetsmiljöer med eller utan handlingsutrymme?

Arbete efter 45: Några personliga reflektioner (Dan Hultgren)

När jag började min anställning i januari 1993 hade programmet varit igång under drygt tre år. Några projekt låg på planeringsstadiet, andra i begrepp att starta och ett flertal redan långt framskridna. Direkt slogs jag av den öppna prestigelösa dialog som präglade arbetet och samarbetet inom gruppen. Samtliga forskare, mycket kunniga och framstående var och en inom sitt område, agerade för att driva såväl enskilda projekt som programmet i sin helhet framåt, i en mycket positiv anda. En i mitt tycke sällsamt lyckosam konstellation av individualister med teamkänsla, där de medverkande var och en lutad mot sin professionalism vågade vara ödmjuk och kunde vidga vyerna ifrån sin egen disciplins paradigmen. Detta bidrog till en konstruktiv korsbefruktningsprocess särskilt på det övergripande diskussionsplanet, som sedan inte alltid var fullt så enkelt att föra ner i de enskilda projekten.

När det kommer till min roll i programmet präglades den av administratörens och till viss del informatörens. I min roll som informatör upplevde jag det som mycket positivt att intresse för gruppens forskning rönt uppmärksamhet och uppskattning internationellt. Ett flertal besök av dignitet hedrade vårt program, bl a genom företrädare för den japanska regeringen. Intresseorganisationer, enskilda forskare och forskargrupper såväl nationellt som internationellt var mycket intresserade av den forskning programmet genererade. Genom att anordna kurser, temadagar och konferenser och inte minst genom läroboken *Arbete efter 45* arbetade vi aktivt för att nå ut till gruppen beslutsfattare och personalansvariga. I viss utsträckning har det lyckats. När det gäller kontakter med massmedia och produktion av lättillgängligt informationsmaterial har det förekommit en del gnissel i maskineriet av intern karaktär. Kravet på i alla lägen journalistisk professionalism, har i så måtto till viss del varit hämmande på utflödet, då dessa institutsgemensamma resurser under programtiden var mycket hårt belastade.

Arbete efter 45 Reflektioner kring “processen” (Margareta Torgén)

Eftersom jag började min anställning våren 1991 så har jag inga synpunkter på initiering av programmet utifrån egen erfarenhet.

Jag upplevde att mycken inspiration till en början kom från Finland och deras äldreprogram som har en fysiologisk tyngdpunkt. *Arbete Efter 45* blev eftersom tiden gick allt bredare vilket har varit en utmaning och en styrka i programmet.

Det var svårt att hitta forskningsbara frågeställningar som samtidigt var praktiskt genomförbara inom programmets ramar. Frågeställningar fanns det massor av, forskningsbara sådana ett antal färre och om de dessutom skulle klaras av inom givna ramar så blev det ganska litet kvar.

När Institutet bestämde sig för att driva ett äldreprogram så borde fler programanknutna tjänster ha tillsatts av Institutet eftersom medverkan från forskare som redan har fullt upp endast kan ske på “övertid”.

Referensgruppen upplevdes som måttligt engagerad från programmets start och blev senare allt mer passiv. Hur skulle detta ha kunnat motverkats? Vi skulle kanske ha uppnått ett mer aktivt deltagande genom att en av referensgruppens deltagare till varje referens-gruppsmöte skulle ha förberett skriftligt och muntligt framfört sin och sin organisations synpunkter på en av oss given uppgift.

Det har hela tiden varit problem med kanalerna “ut” vid sidan av rent vetenskapliga informationskällor som tex vetenskapliga tidskrifter.

Boken är dock en bra produkt från programmet som når ut utanför kretsen av forskare. Finns det någon möjlighet till en engelsk version av valda delar av boken?

Självutvärdering Arbete efter 45 (Åsa Kilbom)

Programmets initiering

Under 1989 beslutades av Arbetsmiljöinstitutets styrelse att forskningen i större utsträckning borde bedrivas tvärvetenskapligt och att några tvärvetenskapliga forskningsprogram om aktuella stora arbetsmiljöproblem borde initieras.

Arbete inom vården, de äldres situation på arbetsmarknaden och de yngre, i begynnelsen av sitt arbetsliv, valdes som angelägna områden och grupper.

Undertecknad, då professor och chef vid enheten för Tillämpad Arbetsfysiologi, valdes att koordinera programmet om de äldre i arbetslivet.

Programgruppens arbetssätt, problemidentifiering och problemformulering

Vid några sammanträden under 1989 diskuterades problemidentifieringen och målsättning. Gradvis tillväxte programgruppen med expertis inom arbetspsykologi, epidemiologi, medicin och ergonomi. Ett stort antal praktiska problemområden identifierades, såsom ökande förtidspensionering, bristande kompetensutveckling, problem att erhålla nytt arbete vid arbetslöshet, hälsoproblem särskilt i rörelseorganen. Samtidigt fördes diskussioner om mer basala kunskapsluckor rörande de äldre i arbetslivet. Hur stor roll spelade ett genetiskt bundet åldrande i fysisk och mental kapacitet, och hur mycket av de praktiska problemen berodde på omvärldens negativa förväntningar, olämpliga arbetsmiljöförhållanden som accelererade åldrandet, och samhällets inställning uttryckt i sociallagstiftning? Vi bedömde att det fanns behov av forskning inom båda dessa områden; dels behövde det visas att äldre i många fall inte motsvarade de negativa förväntningarna, dels behövde basala kunskapsluckor om utveckling och hälsa i övre medelåldern (ca 45-65 år) fyllas igen.

Målsättning

Efter dessa diskussioner formulerades programmets målsättning (se sid 1). Målen inkluderade både mer praktiska beskrivande projekt och mer basalt kunskapsinhämtande med tyngdpunkt på det senare.

Programmets resurser och förutsättningar

Grundläggande för val av målsättning var naturligtvis de resurser som fanns till förfogande. Programmet erhöll två extra tjänster, men fö baserades deltagande från institutets forskare helt på personliga intressen och tidsresurser.

Programarbetet kom att i mycket stor utsträckning präglas härav och av Arbetsmiljöinstitutets dåvarande kompetensprofil. De forskningsprojekt som initierades inom programmet koncentrerades således till hälsoutveckling och personlighetsutveckling - särskilt i relation till arbetets inflytande.

Sålunda kunde pedagogiska och arbetsmarknadspolitiska överväganden endast göras i begränsad omfattning. När det gällde kompetensutveckling fanns inte kompetens inom institutet och försök att engagera andra forskare utföll negativt. Vissa av dessa brister kunde kompenseras genom nordiskt samarbete (se 2, 12, 87, 88) varigenom (i mitt tycke) viktiga kunskapssammanställningar gjordes. Arbetsmarknadsfrågor och lärande lyftes också upp högt på dagordningen i den avslutande internationella konferensen "Work after 45?".

Min egen retroaktiva bedömning är att den inriktning som programmet fick var relevant och i förhållande till resurserna välavvägd. Man kan naturligtvis alltid kritisera forskning som täcker ett stort potentiellt problemområde för att man inte lyfter upp en eller annan aspekt. Trots allt handlar det om att vara resurseffektiv, dvs att använda de resurser som finns till förfogande så effektivt som möjligt.

Ytterligare en viktig aspekt ska läggas på programmets inriktning och genomförande. När programmet inleddes rådde högkonjunktur och brist på arbetskraft. Därför bedömde vi det som angeläget att studera de äldres förändringsvilja/flexibilitet genom praktiskt inriktade projekt (interventioner) på företag. En av de myter om den äldre arbetskraften som tidigt identifierades var ju att äldre är obenägna till förändring. Vi gjorde upprepade propåer till företag och att få gå in och göra studier av förändringskompetens (där förändring initierats av oss eller av företaget självt) men mötte tyvärr mycket ringa gehör. Högkonjunkturen hade ju samtidigt övergått i en djup lågkonjunktur, de äldre ansågs vara en belastning, och man hade fullt sjå att hitta anledningar att förtidspensionera dem. Under programmets sista år har inställningen åter svängt något, troligen sammanhängande med de alltmer restriktiva sjukfrånvaro- och förtidsensionsreglerna.

Även mot denna bakgrund kan det nog anses riktigt att programmet mer inriktades på basala frågeställningar.

Resultat inkl måluppfyllelse

Enligt min mening har programmet uppnått viktiga resultat, inom det område och med de prioriteringar som ursprungligen formulerades.

Programmets effekter

Som påpekats ovan så kom programmet tidsmässigt att inträffa under en period när intresset för den äldre arbetskraften var lågt. Trots stora ansträngningar med informationsbroschyrer, populärvetenskapliga sammanställningar, kurser och medverkan i olika samhällsengagemang (t ex Forum 50+) har det varit svårt att engagera massmedia. Den kortsiktiga inverkan på samhällsdebatten såsom den förs i massmedia har alltså varit låg. Däremot bedömer jag att programmet väckt intresse hos många riktade målgrupper särskilt inom arbetsmiljövärlden, och denna effekt sannolikt är långsiktig (men också svårbedömd). Läroboken (Arbete efter 45) har uppmärksamrats betydligt särskilt bland personalansvariga grupper. Dessa långsiktiga effekter skulle behöva följas upp!

Sammanfattning och slutsatser

Inom ramen för ett forskningsprogram som Arbete efter 45 finns ett stort fält av forskningsfrågor och möjliga forskningsprojekt. Det slutliga valet av projekt bestäms naturligtvis av den målsättning som formulerats för projektet. Denna målsättning kan i sin tur brytas ner till ett antal urvalskriterier, av vilka de viktigaste är

- frågans betydelse för att fylla ut kunskapsluckor om den äldre arbetskraften
- svarens betydelse som underlag för åtgärder som förbättrar förhållandena för den äldre arbetskraften
- frågans 'forskningsbarhet', dvs möjligheterna att med tillgänglig metodik utforma projekt som besvarar frågan. Kanske går det inte att utforma ett projekt som ger generaliserbara svar, eller kanske svaret redan finns tillgängligt genom sammanställning av redan tillgängliga material.
- närliggande forskning vid andra institutioner inom eller utom landet
- tillgängliga resurser, fr a vad gäller forskarnas bakgrund och tidigare erfarenhet, men även vad gäller tid, kontaktnät och ekonomi.
- programmets inriktning i relation till institutets FoU-profil och målsättning.

Hur ska denna rapport läsas?

I föreliggande rapport har utomstående forskare, praktiker, och de engagerade forskarna själva gjort en bedömning av forskningsprogrammet Arbete efter 45. Underlaget var en beskrivning av programmets innehåll och dess olika projekt, resultat i form av publicerade forskningsrapporter och informationsmaterial, samt där så varit möjligt en egen värdering av själva processen.

Vi har i vår beskrivning av programmet och av enskilda forskningsrapporter försökt klarlägga våra ställningstaganden till de olika urvalskriterierna, såväl vid programmets inledning och som under dess förlopp. I efterhand kan man tycka att många av de bedömningar som gjordes inledningsvis var oklart formulerade. Under programmets gång, och särskilt i samband med lågkonjunkturen i början av 90-talet, skedde också ändringar i programmets inriktning. Bl a av dessa skäl är det viktigt att även undersöka själva processen, dvs hur programmet vuxit fram till följd av omvärldsförändringar och ändrade värderingar hos forskargruppen.

Utvärderarnas bedömningar, av utformningen och resultaten av programmet, måste också ses mot bakgrund av varje utvärderares egna intressen och värderingar. Ingen av de ingående aktörerna, varken forskarutvärderare, praktiker eller den egna forskargruppen, kan hävda att de behärskar en objektivt sann bild av forskningsprogrammets resultat. Alla har sina förväntningar och sitt eget expertområde. Därför har vi inte försökt beräkna något 'medelvärde' av utvärderingarna eller poängsätta dem för att tala om vad som var 'bra' eller 'dåligt' i programmets resultat. Varje bedömares redovisning måste läsas och vägas med utgångspunkt från läsarens egna värderingar.

Synpunkter på genomförande av framtida institutsprogram

Sist ska några slutsatser om de erfarenheter som forskargruppen vunnit genom programmet redovisas. Vår förhoppning är att dessa slutsatser och erfarenheter ska kunna tillämpas i kommande större forskningsprogram vid institutet.

- Med hänsyn till att programmet tog sig an ett helt nytt forskningsområde så var programtiden för kort. Mer tid borde ha ägnats inledningsvis åt programutvecklingen, men då hade i sin tur tiden för genomförande av projekt fått kortas av. Många viktiga frågeställningar som blev aktuella hann aldrig tas upp under programtiden.
- Sannolikt bör ett program av den här storleksordningen följas av utomstående forskare, alternativt göras till föremål för en process- och målsättningsutvärdering efter några år.
- Programmet hade behövt en fast administrativ resurs och borde inte ha varit beroende av externa anslag för en stor del av genomförandet.
- Avvägningen mellan få, stora, långsiktiga projekt och flera små, kortvariga projekt är mycket svår. För att program av den här storleksordningen ska kunna påverka arbetslivet på längre sikt måste det få innehålla några stora, resurskrävande satsningar.
- Forskningsprogram av denna storleksordning kräver ett mycket fast, handgripligt och långsiktigt stöd från institutsledningen. Engagerade forskare måste känna att området är prioriterat, och får inte vara utsatta för en ständig dragkamp om sitt engagemang från andra områden. De forskare som ingår i en programgrupp ska väljas strategiskt och att få vara med ska betraktas som ett privilegium!
- Forskningsprogram som Arbete efter 45 är konjunkturkänsliga. Att planera och få stöd för stora interventions- och förändringsprojekt i slutet av 80-talet var lätt, men näst intill omöjligt i början av 90-talet. Även av detta skäl är det nödvändigt med viss flexibilitet i programmets målsättning.
- Forskningsprogram med inriktning mot ett generellt problem, som t ex åldrande i arbetslivet, har ingen självklar organisatorisk målgrupp. För de stora arbetsgivar- och arbetstagarorganisationerna får problem för de äldre i arbetslivet lätt vika för mer närliggande problem. Detta kan vara en av förklaringarna till att engagemanget från referensgruppen periodvis sviktade. En annan orsak kan vara att referensgruppen samtidigt följde två program (Arbete efter 45 och 'Yngre'-programmet). Av dess väckte 'Yngre'-programmet åtminstone initialt större intresse, troligen som effekt av bristen på yngre arbetskraft under 1990-91. Stora ansträngningar måste alltså göras för att engagera referensgruppen. Eventuellt borde referensgruppens ledamöter väljas

med utgångspunkt från personligt engagemang snarare än organisatorisk hemvist.

- Hur få massmedialt intresse för ett tvärvetenskapligt program av denna art? Trots en välutvecklad informationsplan redan i inledningsskedet var intresset svalt under hela program-tiden. Under 1997 har det skett en kraftig svängning med många förfrågningar, intervjuer och tidningsrubriker. Vi bedömer att tiden har 'hunnit ikapp' programmet och att det nu finns ett stort sug efter våra erfarenheter.
- Hur ska det tvärvetenskapliga kunskapsutbytet och forskningssamarbetet stöttas? I detta program liksom i många tidigare har det tvärvetenskapliga samarbetet mer bestått av parallellt genomförda projekt än av äkta samarbete. I några projekt har vi dock närmat oss målet. En erfarenhet är att detta samarbete är betydligt svårare och mer tidskrävande än man inledningsvis inser. Vår erfarenhet är att man behöver samarbeta om ett gemensamt projekt, med gemensam studiegrupp och med en väl genomdiskuterad metodik, för att ett verkligt meningsutbyte ska äga rum.

Epilog

Programmet Arbete efter 45 har samlat en stor mängd kunskap och erfarenhet som nu efterfrågas i ökad omfattning, såväl i Sverige som i övriga Europa. Ett beslut har därför fattats om att verksamheten ska fortsätta dock med något ändrad inriktning. En planering av nya forskningsprojekt pågår för närvarande.

Sammanfattning

Utvärdering av forskningsprogrammet Arbete efter 45. *Arbetslivsrapport* 1998;7:1-66.

Forskningsprogrammet Arbete efter 45 har genomförts vid Arbetslivsinstitutet under tidsperioden 1990-1996. Sammanlagt har 18 projekt genomförts, till stora delar i form av tvärvetenskapligt samarbete mellan epidemiologer, ergonomer, fysiologer, medicinare och psykologer. Under 1997 genomfördes en utvärdering av programmet. Programmets vetenskapliga resultat utvärderades med avseende på kvalitet, omfattning och relevans av forskare med bakgrund i hälsoforskning, sociologi och psykologi. Några ledamöter av programmets referensgrupp, 'praktiker', gjorde en utvärdering av såväl processen som av resultatets kvalitet och relevans. Vidare gjorde flera av de i programmet ingående forskarna en 'självutvärdering' av själva programarbetet. Resultatet av dessa utvärderingar presenteras här, åtföljda av forskargruppens rekommendationer för planering och genomförande av liknande större forsknings- och utvecklingsprogram.

Nyckelord: Ålder, arbete, utvärdering, tvärvetenskap.

Summary in English

Evaluation of Work after 45 - a research programme. *Arbetslivsrapport* 1998;7:1-66.

A research programme Work after 45 has been carried out at the National Institute for Working Life from 1990 to 1996. Altogether 18 projects constituted the programme, which was to a large extent carried out through cross-disciplinary collaboration between epidemiologists, ergonomists, physiologists, psychologists and physicians. In 1997 the programme was evaluated. Its scientific results were assessed with regard to quality, quantity and relevance by researchers with a background in health research, psychology and sociology. Some members of the reference group, 'practitioners', assessed the process for the duration of the programme, as well as the quality and relevance of the results. Furthermore, some of the researchers made a self-assessment. The results of these evaluations are presented, followed by the research group's recommendations for the planning and accomplishment of similar programmes.

Keywords: Age, work, evaluation, cross-disciplinary

Publikationer inom programmet Arbete efter 45:

Arbete och Hälsa, vetenskaplig skriftserie.

1. Arbete och hälsa 1991:13

Arbetsmiljö för äldre.
Åsa Kilbom och Clas-Håkan Nygård (Eds)

Kapitel:

1. Den goda arbetsmiljön för äldre. *Åsa Kilbom.*
2. FinnAge-Forskningsprogram vid Institutet för arbetshygien i Finland. *Juhani Ilmarinen.*
3. EG-programmet Ageing, Work and Employment. *Svante Sjöberg.*
4. Utslagningen och rätten till arbete. *Hans Berglund.*
5. Hälsa och utslagning hos den äldre arbetskraften - några aktuella siffror. *Finn Diderichsen.*
6. Äldre kvinnors rörlighet mellan olika yrken. *Lena Lannerheim, Eva Fasth.*
7. Prediktion av förtidspensionering. *Nils-Erik Åstrand.*
8. Arbetskrav och fysisk funktionsförmåga bland äldre anställda. *Clas-Håkan Nygård, Juhani Ilmarinen.*
9. Arbetsrelaterade stresssymptom bland äldre arbetstagare. *Leena Eskelinen, Clas-Håkan Nygård, Juhani Ilmarinen.*
10. Arbete och utveckling i vuxenlivet - några data, perspektiv och frågor för framtiden. *Lennart Hallsten.*
11. Kontroll, kompetens och arbetsorganisation ur ett äldreperspektiv. *Gunnar Aronsson.*
12. Hur vuxna lär. *Birgitta Thellman.*
13. Sammanfattning.

2. Arbete och hälsa 1992:29

Early retirement and social security systems. -The situation of elderly workers in Denmark, Finland, Norway and Sweden. Åsa Kilbom (Ed)

3. Arbete och hälsa 1993:8

Föreställningar om åldersförändringar och arbetsprestation. En enkätundersökning bland yngre och äldre tjänstemän. Elizabeth Åhsberg, Francesco Gamberale och Lennart Hallsten.

4. Arbete och hälsa 1993:9 Avveckling och ohälsa. Ohälsosymptom hos statsanställda före och under en avveckling. Lennart Hallsten och Mårten Eriksson.
5. Arbete och hälsa 1993:26 Arbetsförhållanden och utslagning bland vårdbiträden inom hemtjänsten i Stockholm. En jämförelse av ålders- och sjuk-/förtidspensionerade vårdbiträdens arbetsvillkor. Gunnar Aronsson, Wanja Astvik och Ann-Britt Thulin.
6. Arbete och hälsa 1993:31 Arbete och subjektiva förändringar under vuxenlivet. En intervjustudie med män och kvinnor över 45 år. Lennart Hallsten.
7. Arbete och hälsa 1994:32 Vårdbiträde i öppen hemtjänst och vid servicehus. En studie av fysiska, ergonomiska och psykosociala faktorer och deras relation till fysisk funktionsförmåga, hälsa, välbefinnande och ålder. Gunnar Aronsson m fl.
8. Arbete och hälsa 1995:15 Psykisk ohälsa vid arbetslöshet: Orsak eller effekt? Välbefinnande bland anställda vid Skolöverstyresen och länskolnämnderna före, under och ett år efter avvecklingen. Lennart Hallsten.
9. Arbete och Hälsa 1995:23 Aging and Occupational Accidents. 1: Male Swedish Miners. Lucie Laflamme, Eva Menckel och Lotta Lundholm.
10. Arbete och Hälsa 1996:11 Aging and Occupational Accidents. 2: Male and female assemblers in the Swedish automobile industry. Lucie Laflamme, Eva Menckel och Lotta Lundholm
11. Arbete och Hälsa 1996:15 Effekten av en organisationsförändring på brevbärares arbetsmiljö och hälsa. Kurt Wahlstedt m fl.
12. Arbete och Hälsa 1996:16 Age and Learning in Working Life. Clas-Håkan Nygård och Åsa Kilbom (Eds).
- 13.¹ Arbete och Hälsa 1997:21 Nedvarvning, återhämtning och hälsa bland lärare i grund- och gymnasieskolan. Gunnar Aronsson och Lennast Svensson.

¹ Publikation som utkommit efter utvärderingen av forskare och praktiker.

- 14.¹ Arbete och Hälsa 1997:29,
Volume 1 & 2
- Work after 45? Proceedings from a scientific conference held in Stockholm 22-25 September 1996
Eds: Åsa Kilbom, Peter Westerholm,
Lennart Hallsten, Bengt Furåker

Vetenskapliga artiklar och rapporter

15. Psykologexamensuppsats.
Psykologiska institutionen.
Uppsala Universitet (1992).
- Arbete och vuxenutveckling. En studie av
arbetssökande vid en seniorarbetsförmedling.
Hans Lindgren.Handledare: Lennart Hallsten.
16. Psykologexamensuppsats.
Psykologiska institutionen
Uppsala Universitet (1992)
- Anställningstid, kundattityd och anmärknings-
frekvenser - om förändring och utveckling i
bilbesiktningsarbete. Eva Nordenhök.
Handledare: Lennart Hallsten.
17. Statistiska Centralbyrån (1992)
- Arbetsförhållanden, ohälsa och sjukfrånvaro 1975-
1989. Joachim Vogel, Hannelotte Kindlund och
Finn Diderichsen.
18. Undersökningsrapport 1993:8
- Omvandling inom offentlig sektor, Bakgrund till en
studie om psykologiska konsekvenser för de anställda.
Lennart Hallsten.
19. Undersökningsrapport 1993:9
- Omvandling inom offentlig sektor, Välbefinnande och
framtidstro hos anställda vid Skolöverstyrelsen och
fyra länskolnämnder efter besked om uppsägning.
Lennart Hallsten och Mårten Eriksson.
20. Undersökningsrapport 1993:19
- Arbetsmiljö och hälsa inom brevbäring före en
organisationsförändring, Spånga/Kista projektet.
Kurt Wahlstedt m fl.
21. Läkartidningen nr 48,
1993: 4316-4325 .
(Även publicerad i Nordisk
Ergonomi nr 2, (1994) 2-6).
- Äldres förmågor och arbetets krav. Åsa Kilbom,
Lennart Hallsten och Gunnar Aronsson.
22. Allians Kompetens AB (1994).
- Anställningstid, kundattityd och
anmärkningsfrekvenser: En uppföljningsstudie.
Eva Nordenhök.
23. In M Kumashiro (ed):
The paths to Productive Aging.
Taylor & Francis,
London (1995) 187-194.
- Aging and Occupational Accidents: Thirty years
of conflicting findings. Lucie Laflamme och
Eva Menckel

¹ Publikation som utkommit efter utvärderingen av forskare och praktiker.

24. Safety Science 21 (1995) 145-161. Aging and Occupational Accidents: A review of the literature of the last three decades. Lucie Laflamme och Eva Menckel.
25. European Journal of Applied Physiology (1995) 71:444-452. Physical work load, physical capacity and strain among elderly female aides in home-care service. Margareta Torgén, Clas-Håkan Nygård och Åsa Kilbom.
26. Undersökningsrapport 1995:20 Offentlig sektor under omvandling. Arbetsattityder, psykiskt välbefinnande och utveckling hos anställda inom Arbetsmarknadsverket. Lennart Hallsten och Richard Bracken.
27. Arbetslivsrapport 1996:3 Deskriptiva data om REBUS-studien. Dan Hultgren, Max Köster och Åsa Kilbom.
28. Artikel. Journal of Internal Medicine 1996;239:377-382. How to evaluate interaction between causes: a review of practices in cardiovascular epidemiology. Johan Hallqvist m fl.
29. Work 6. (1996) p 97-105. Aging and occupational accidents in the light of fluctuations on the labor market: The case of Swedish non-ferrous ore miners. Lucie Laflamme och Eva Menckel.
30. Arbetsmarknad arbetsliv. Nr 3 (1996) s 195-204. Under vilka förhållanden kan äldre möta krav och risker i arbetet? Lucie Laflamme och Eva Menckel.
31. Accident Analysis and Prevention. Nr 3 (1996) s 349-357 The Age-Related Risk of Occupational Accidents: The Case. of Swedish Iron-Ore Miners. Lucie Laflamme, Eva Menckel och Lotta Lundholm.
32. Book of abstracts Arbetslivsintstutet "Work after 45?" International Scientific Conference, September 22-25 1996, Stockholm.
- 33.¹ Submitted Risk factors for neck and upper limb disorders: A 24-year follow-up. Kerstin Fredriksson m fl.
- 34.¹ Occ. and Environmental Medicine 1998, Vol 55, No 2, p 84-90. Psychosocial and physical risk factors associated with low back pain: A 24-year follow-up among women and men in a broad range of occupations. Carina Thorbjörnsson m fl.

¹ Publikation som utkommit efter utvärderingen av forskare och praktiker.

35. Int Archives of Occupational and Environmental Health (1977)70:107-118.	Reproducibility of a Questionnaire for assessment of present Environmental Health and past physical work loads. Margareta Torgén m fl
36. Fakta från Arbetslivsinstitutet	Kvalitet genom inflytande. Om förändring och utveckling inom hemtjänsten. Gunnar Aronsson m fl.

Konferenspresentationer, Abstracts & Proceedings

37. 40:e Nordiska Arbetsmiljömötet
1991 Nyborg, Danmark
Book of abstracts, p. 155-156.	Fysisk funktionsförmåga bland äldre hemvårdare.
Clas-Håkan Nygård m fl.
38. International Scientific Symposium
Aging and Work, 28 - 30 maj 1992,
Haikko, Finland.
Book of proceedings, p 33-38.	Health, work ability and work satisfaction among on postal workers in relation to age. Margareta Torgén, Clas-Håkan Nygård och Kurt Wahlstedt.
39. – " –
Book of proceedings p 54-62.	Ageing and early retirement - an interNordic comparison. Åsa Kilbom m fl.
40. – " –
Book of proceedings p 84-94.	Physical training-intervention among elderly female home care workers. Clas-Håkan Nygård m fl.
41. Proceedings from the 9 th ISEOH
23-25 sept. 1992 Cincinnati, Ohio,
USA. Book of Proceedings.
p. 588-593	SHEEP - Stockholm HEart Epidemiology Program: Study Design. Christina Reuterwall m fl.
42. International Conference on
Work & Health, 22-25 febr. 1993
Copenhagen, Denmark
Book of abstracts p 73-74.	Effects of a change in the work organisation at a unit of the Swedish Postal Service.
Kristina Kemmlert, Clas-Håkan Nygård och Kurt Wahlstedt.
43. – " –
Book of abstracts p 61-62.	Work content and physiological strain among elderly nursing aides in two different kinds of home care service. Margareta Torgén, Clas-Håkan Nygård och Åsa Kilbom.
44. Den äldre arbetskraften och arbetsmarknaden. Dokumentation av en forskarkonferens, april 1993, Lund, Sverige. Sociologiska institutionen, Lunds Universitet. ISSN 1104-4292. Abstract p 7-41.	Psykiskt välbefinnande och arbetsmarknadsstatus - om statstjänstemän under avveckling.
Mårten Ericsson, Lena Gonäs och Lennart Hallsten.

45. 42:a Nordiska Arbetsmiljömötet
1993 Visby, Sverige.
Book of abstracts p 140. Arbetsförhållanden och utslagning bland vårdbiträden inom hemtjänsten i Stockholm. Gunnar Aronsson, Wanja Astvik och Ann-Britt Thulin.

46. European Foundation for the
Conditions in Dublin, Dec 13-14,
1993 and a Symposium on Swedish
Work- Environment Research in
Luxenburg The aging workforce. Manuscript for the Symposium Improvement of Living and Working "Aging of the population. Implications for the workplace". Workshop 3: Work design and environment. Åsa Kilbom.

47. IEA' 94 (Int. Ergonomic Association) Socio-economic and ergonomic predictors of
12th Triennial Congress, early retirement in Sweden. Åsa Kilbom,
August 15-19, 1994 Finn Diderichsen och Eva Varde.
Toronto, Canada. Book of abstracts,
Volume 6, p 163-166.

48. – " – Work and seven themes of adult development.
Book of abstracts, Lennart Hallsten.
Volume 6 p 167-169.

49. 44:e Nordiska Arbetsmiljömötet Arbete efter 45 -forskningsprogram om den goda
1995 Nådendal, Finland arbetsmiljön för äldre. Dan Hultgren m fl.
Book of abstracts, p 128-129.

50. – " – Psychosocial and physical exposures in 1969-70 in
Book of abstracts, p 126-127. relation to low back problems during 1969-1994:
Gender differences? Carina Thorbjörnsson m fl.

51. – " – Orsaker arbetslöshet ohälsa? Lennart Hallsten.
Book of abstracts, p-93-94.

52. PREMUS' 95 Association between work and non-work related
(Second International Scientific conditions and musculoskeletal disorders in neck and
Conference on Prevention of Work- shoulder regions - A 25-year follow-up study .
related Musculoskeletal Disorders) Kerstin Fredriksson m fl.
24-28 sept, 1995. Montréal, Canada.
Book of abstracts p 87-89.

53. – " – Retrospective versus original information on physical
Book of abstracts p 46-48. load and psychosocial exposure at work.
Max Köster m fl.

54. – " –
Book of abstracts p 190-192. The relations between psychosocial and physical exposures in physical exposures in 1969-70 and low back problems 25 years later. Carina Thorbjörnsson m fl.
55. – " –
Book of abstracts p 38-40. Possible bias from rating in studies where the subject rates both exposure and effect. Allan Toomingas, Lars Alfredsson och Åsa Kilbom.
56. – " –
Book of abstracts p 123-125. Physical work exposure in relation to symptoms, clinical signs and muscle strength - A study of the shoulder and the low back regions. Margareta Torgén, m fl.
57. ICOH' 96
(25th International Congress
on Occupational Health)
15-20 sept, 1996
Stockholm. Book of abstracts II,
p 141. Associations between musculoskeletal disorders in the neck and shoulder region and work conditions, present and past. Kerstin Fredriksson m fl.
58. – " –
Book of abstracts I, p 147. Associations between musculoskeletal disorders in the hand and forearm and potential work risk factors: past & present. Kevin Smith m fl.
59. – " –
Book of abstracts I, p 158. Retrospectively reported psychosocial conditions at work related to lumbago. Carina Thorbjörnsson m fl.
60. – " –
Book of abstracts II, p 227. Psychosocial factors at work and during leisure-time are related to symptoms of depression in 24 years follow up. Hans Michélsen, Carina Thorbjörnsson och Åsa Kilbom.
61. – " –
Book of abstracts II, p 140. Reproducibility of a Questionnaire for assessment of present and past physical work loads. Margareta Torgén m fl.
62. – " –
Book of abstracts II, p 164. Job strain and myocardial infarction in men and women the SHEEP case-referent study. Akizumi Tsutsumi m fl.
63. – " –
Book of abstracts II, p 164. A comparison between men and women regarding occupational risk factors for myocardial infarction in the SHEEP study. Christina Reuterwall m fl.
64. – " –
Book of abstracts II, p 58. Risk factors for myocardial infarction in women in the SHEEP study. Christina Reuterwall m fl.

65. Work after 45?
International Scientific
Conference . Sept. 22-25 1996,
Stockholm.
Book of abstracts p 26-27.
66. – " –
Book of abstracts p 132-133.
67. – " –
Book of abstracts p 130-131.
68. – " –
Book of abstracts p 118-119.
69. – " –
Book of abstracts p 36-37.
70. – " –
Book of abstracts p 66-67.
71. Proceedings from the Work after 45?
International Scientific Conference
22-25 sept. 1996. Arbete och
Hälsa 1997:29, p 124-130
72. – " – p 207-213
73. – " – p 95-99
- Shoulder-neck disorders and related physical and
psychosocial factors at work - above and below
50 years of age. Kerstin Fredriksson m fl.
- Physical capacity in relation to past and present Book
physicalwork loads. - A study of 484 middle-aged
men and women. Margareta Torgén och Åsa Kilbom.
- Does a persons responsibility for children and
household tasks reflect in self-reported reasons for
changing place of work? Carina Thorbjörnsson och
Åsa Kilbom.
- Is the association between levels of perceived exertion
and musculoskeletal symptoms influened by age?
Kevin Smith m fl.
- Well-being and self-change for elderly employees
after a close-down. Lennart Hallsten.
- Age and occupational accidents among Swedish
nurses. Lucie Laflamme och Ewa Menckel.
- Well-being and self-change for elderly employees
after a close-down. Lennart Hallsten.
- Age and occupational accidents among Swedish
nurses. Lucie Laflamme och Ewa Menckel.
- Shoulder-neck disorders and related physical and
psychosocial factors at work - above and below
50 years of age. Kerstin Fredriksson m fl.

Övrigt

74. Rapport från samarbetsprojekt
Arbetsmiljöinstitutet,
Undersökningsrapport 1993(9).
- Omvandling inom offentlig sektor. Välbefinnande och
framtidstro hos anställda vid Skolöverstyrelsen och
fyra länskolnämnder efter besked om avveckling.
Lennart Hallsten och M. Eriksson.

75. Rapport från samarbetsprojekt
Arbetslivsinstitutet,
Arbetslivsrapport 1995(20).	Offentlig sektor under omvandling. Arbetsattityder,
psykiskt välbefinnande och utveckling hos anställda
inom Arbetsmarknadsverket.
76. Skrift från samarbetsprojekt
Trygghetsstiftelsen,
Stockholm 1995	"När statens kaka krymper"
De anställdas situation vid Skolöverstyrelsen
och länskollektörerna före, under och efter "
avvecklingen. Lena Gonäs m fl.
77. Fältrapport.
Arbetslivsinstitutet, sept. 1995.	Åldrande och arbetsolycksfall i gruvindustrin.
Lucie Laflamme och Ewa Menckel.
78. Onyx 1/1994, s 5-7.	SHEEP - Stockholms Hjärtepidemiologiska program.
Christina Reuterwall.
79. ¹ Int J Epidemiol, in press.	Socioeconomic differences in risk of myocardial
infarction 1971-1994 among men and women in
Sweden. Time trends in incidence, relative risks and
population attributable risks. Hallqvist J et al.

Forskningsinformation

80. Svenska Dagbladet.
Brännpunkt 3 januari 1991.	Allt fler universitetsanställda mår dåligt.
Gunnar Aronsson
81. Forskning och Praktik, No 3/1992	Satsa på äldre kan löna sig.
Temadag om arbete efter 45
Lars Grönkvist.
82. Forskning och Praktik, No 1/1995	Bara hälften orkar till 65.
Goda lösningar om de äldres arbetssituation.
Lars Grönkvist.
83-85. Kortfattat från Arbetslivsinstitutet	Arbete efter 45 - ett forskningsprogram

- Bara hälften orkar fram till pensionen
(övergripande presentation av hela programmet)

- Hemtjänstens vårdbiträden utsatt grupp
(Engelsk version: Nursing aide in home care service -
a high-risk job) |

¹ Publikation som utkommit efter utvärderingen av forskare och praktiker.

- REBUS, studie av arbete livsstil och hälsa
(Engelsk version: A study of work, lifestyle and health). Lars Grönkvist.

Lärobok

86. Fakta från Arbetslivsinstitutet
Arbetslivsinstitutet 1996.
ISBN 91-7045-395-0

Arbete efter 45 - Historiska, psykologiska och
fysiologiska perspektiv på äldre i arbetslivet.
Gunnar Aronsson och Åsa Kilbom (red.)

Innehåll:

1. Förutsättningar för äldre i ett föränderligt
arbetsliv. *Gunnar Aronsson och Åsa Kilbom.*
2. Arbete, medelålders och äldre - en historisk
översikt. *Birgitta Odén.*
3. I takt med tiden - arbete, åldrande och
pensionering. *Lars Olsson.*
4. Attityder gentemot äldre i arbetslivet.
Per-Erik Solem.
5. Sannolikheten för äldre att arbeta fram till
pensionen. *Åsa Kilbom och Peter Westerholm.*
6. Fysisk förmåga och hälsa bland äldre i
yrkeslivet.
Åsa Kilbom och Margareta Torgén.
7. Arbete och psykologiska åldersförändringar.
Lennart Hallsten.
8. Ålder och arbetsprestation.
Lennart Hallsten och Per-Erik Solem.
9. Hur vuxna lär - pedagogiska perspektiv.
Agnieszka Bron-Wojciechowska.
10. Åldrande och olycksfall - att möta krav och
risker i arbetet. *Lucie Laflamme och Ewa
Menckel.*
11. Kompetens och relationer efter avtal-
pensionering. *Gunn Johansson och Kerstin
Isaksson.*
12. Medelålders och äldre i den offentliga sektorns
omdaning. *Lennart Hallsten.*
13. Äldres arbetsliv - slutsatser och nya frågor.
Gunnar Aronsson m fl.

87.¹ Tema Nord
1997:570

Nordic Research on the Elderly Workforce.
Ed. Åsa Kilbom.

¹ Publikation som utkommit efter utvärderingen av forskare och praktiker.

88. Norsk Gerontologisk Institutt
Rapport Nr. 2/1996.	Arbeidsmiljø og yrkesavgang. Effekter av arbeidsmiljø på sannsynligheten for tidlig avgang fra yrkeslivet.
Per Erik Solem og Reidar Mykletun.
89. Journal of Safety Research
1996;27:137-46
(Vetenskaplig artikel)	Technological Development and Occupational Accidents as a Conditional Relationship: A Study of Over Eighty Years in the Swedish Mining Industry.
Vera L. G. Blank, Finn Diderichsen and Ragnar Andersson.
90. ¹ Home Health Care Services
Quarterly (accepted 1998).
(Vetenskaplig artikel)	Home care workers: work conditions and occupational exclusion. Gunnar Aronsson, Wanja Astvik and Ann-Britt Thulin.

¹ Publikation som utkommit efter utvärderingen av forskare och praktiker.

Arbetslivsinstitutet

Centrum för arbetslivsforskning

Arbetslivsinstitutet är nationellt centrum för forskning och utveckling inom arbetsmiljö, arbetsliv och arbetsmarknad. Kunskapsuppbyggnad och kunskapsanvändning genom utbildning, information och dokumentation samt internationellt samarbete är andra viktiga uppgifter för institutet.

Kompetens för forskning, utveckling och utbildning finns inom områden som

- arbetsmarknad och arbetsrätt,
- arbetsorganisation, produktionsteknik och psykosocial arbetsmiljö,
- ergonomi,
- arbetsmiljöteknik och belastningsskador,
- arbetsmedicin, allergi, påverkan på nervsystemet,
- kemiska riskfaktorer och toxikologi.

Totalt arbetar omkring 470 personer vid institutet, varav 350 med forskning. Forskning och utbildning sker i samarbete med universitet och högskolor.

Arbetslivsrapporterna är utgivna av Arbetslivsinstitutet.
Ytterligare exemplar kan beställas från:

Förlagstjänst
Arbetslivsinstitutet
171 84 Solna

Tel: 08-730 98 00, Fax: 08-730 98 88, E-mail: forlag@niwl.se

Arbetskyddsstyrelsens tryckeri 1998
ISSN 1401-2928